

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
СУЛЕЙМАН ДЕМИРЕЛЬ АТЫНДАҒЫ УНИВЕРСИТЕТ
ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ФАКУЛЬТЕТІ
ТІЛДІК БІЛІМ БЕРУ КАФЕДРАСЫ

ӘОЖ 808.51

ДИССЕРТАЦИЯЛЫҚ ЖҰМЫС

**Оқушыларға публицистикалық стильдің жанрлық түрлерін меңгерудің
әдіс-тәсілдері**

«7М01701– Қазақ тілі және әдебиеті» білім беру бағдарламасы бойынша

Қуаныш Арайлым Қайратқызы

Қаскелең, 2022

СУЛЕЙМАН ДЕМИРЕЛЬ АТЫНДАҒЫ УНИВЕРСИТЕТ
ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ФАКУЛЬТЕТІ
ТІЛДІК БІЛІМ БЕРУ КАФЕДРАСЫ

«Қорғауға жіберілді»
Кафедра меңгерушісі
PhD., ассистент профессор
Ногайбаева А.
2022ж.

ДИССЕРТАЦИЯЛЫҚ ЖҰМЫС

«7М01701– Қазақ тілі және әдебиеті» білім беру бағдарламасы бойынша

Орындаған:
Ғылыми жетекші:

Қуаныш А.Қ.
PhD, СДУ қауымдастырылған
профессоры, Дүйсебекова Ж.М.

СУЛЕЙМАН ДЕМИРЕЛЬ АТЫНДАҒЫ УНИВЕРСИТЕТ ПЕДАГОГИКА
ЖӘНЕ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ФАКУЛЬТЕТІ ТІЛДІК БІЛІМ
БЕРУ КАФЕДРАСЫ

Бекітемін

Кафедра меңгерушісі

PhD, ассистент профессор

Ногайбаева А.

20 22 ж

Диссертациялық жұмысты дайындау тапсырмасы

Магистрант: Қуаныш Арайлым Қайратқызы

Білім беру бағдарламасы: Қазақ тілі және әдебиеті

Тақырыбы: Оқушыларға публицистикалық стильдің жанрлық түрлерін меңгертудің әдіс-тәсілдері

Ғылыми кеңестің бұйрығымен бекітілген №09,3-05/« 26 » 01 2021 ж.

Диссертациялық жұмысты аяқтау мерзімі №946-1 « 01 » 06 2022 ж.

Тапсырмалар мен диссертациялық жұмыстың қысқаша сипаттамасы:

Диссертациялық жұмыста публицистикалық стильдің зерттелуі мен бөліністері қарастырылды. Мектеп бағдарламалары мен оқулықтарындағы публицистикалық стильге байданысты тапсырмаларға талдау жасалды. Оқытудың педагогикалық негізін басшылыққа ала отырып, эксперимент жасалды.

Ұсынылатын әдебиеттер:

1. «Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарында оқу тәрбие процесін ұйымдастырудың 2021-2022 оқу жылындағы ерекшеліктері туралы». Әдістемелік нұсқау хат;
2. Сыздықова Рәбиға. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар): Көптомдық шығармалар жинағы.

Тапсырмалар бекітілген мерзім « 21 » 10 2022 ж.

Ғылыми жетекші:

PhD, СДУ қауымдастырылған

профессоры, Дүйсебекова Ж.М.

Магистрант:

Қуаныш А.Қ.

МАЗМҰНЫ

КІРІСПЕ.....	8
1. ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ СТИЛЬ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ	
1.1 Тіл біліміндегі публицистикалық стильдің зерттелуі мен бөлінісі.....	11
1.2 Публицистикалық стильдегі сөз жанрларының прагматикалық аспектісі.....	30
1.3 Публицистикалық стильдің мектеп бағдарламаларындағы көрінісі....	36
2. ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ СТИЛЬДІҢ ЖАНРЛЫҚ ТҮРЛЕРІН МЕНҒЕРТУДІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ	
2.1 Публицистикалық стильдің жанрлық түрлерін меңгерудің педагогикалық негізі.....	50
2.2 Оқушыларға публицистикалық стильдің жанрлық түрлерін меңгерудің тиімді әдіс-тәсілдері.....	55
2.3 Публицистикалық стильдің жанрлық түрлерін меңгерудің эксперименттік жүйесі.....	63
ҚОРЫТЫНДЫ.....	74
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ.....	75
ҚОСЫМША.....	78

АҢДАТПА

Диссертациялық жұмысының тақырыбы: Оқушыларға публицистикалық стильдің жанрлық түрлерін меңгертудің әдіс-тәсілдері

Жұмыстың құрылымы: зерттеу жұмысы кіріспеден, екі тараудан (тараушалардан), қорытынды және пайдаланған әдебиеттер тізімінен тұрады.

Диссертациялық жұмыстың көлемі: 84 бет, 7 кесте, 27 сурет, зерттеу барысында 56 әдебиет қаралды.

Кілт сөздер: сөз жанрлары, функционалды стильдер, публицистикалық стиль, мәтін талдау, репортаж, интервью

Диссертациялық жұмыстың бірінші бөлімінде тақырыпты ашу мақсатында публицистикалық стиль және оның теориялық негіздеріне тоқталдық. Тіл біліміндегі публицистикалық стильдің зерттелуі мен бөлінісін қарастырдық. Публицистикалық стильдегі сөз жанрларының прагматикалық аспектісі анықталып, публицистикалық стильдің мектеп бағдарламаларындағы көрінісі нақтыланды.

Диссертациялық жұмыстың екінші бөлімінде бірінші тараудағы тұжырымдарға сүйене отырып, публицистикалық стильдің жанрлық түрлерін меңгертудің әдістемелік негіздері анықталды. Публицистикалық стильдің жанрлық түрлерін меңгертудің педагогикалық негізі мен оқушыларға публицистикалық стильдің жанрлық түрлерін меңгертудің тиімді әдіс-тәсілдері қарастырылды. Публицистикалық стильдің жанрлық түрлерін меңгертуге қатысты эксперименттік талдау жасадық. Публицистикалық стильді меңгертуде орындалатын жаттығулар мен тапсырмалар осы тарауда ұсынылып отыр.

Диссертациялық жұмыстың қорытынды бөлімінде жалпы зерттеу жұмысына шолу жасалынып, ғылыми зерттеудің жеткен мақсаттары нақтыланды.

АННОТАЦИЯ

Тема диссертации: Методика обучения студентов жанрам публицистического стиля

Структура работы: научно-исследовательская работа состоит из введения, двух глав, заключения и списка литературы.

Объем диссертации: в ходе исследования рассмотрено 84 страниц, 7 таблиц, 27 фото, 56 ссылок.

Ключевые слова: словесные жанры, функциональные стили, публицистический стиль, анализ текста, репортаж, интервью.

В первой части диссертации, чтобы раскрыть тему, мы сосредоточились на публицистическом стиле и его теоретических основах. Мы рассмотрели изучение и деление публицистического стиля в языкознании. Выявлены прагматические аспекты жанров публицистического стиля, уточнено проявление публицистического стиля в школьных программах.

Во второй части диссертации на основе выводов первой главы выявляются методологические основы изучения жанровых типов публицистического стиля. Рассмотрены педагогические основы овладения жанровыми видами публицистического стиля и эффективные методы овладения жанровыми видами публицистического стиля у студентов. Нами был проведен экспериментальный анализ изучения жанровых типов публицистического стиля. В этой главе представлены упражнения и задания для овладения публицистическим стилем.

В заключительной части диссертации дается обзор общей исследовательской работы и уточняются достигнутые цели исследования.

ABSTRACT

Theme of the dissertation: Methods of teaching students the genres of journalistic style

The structure of the work: the research work consists of an introduction, two chapters, a conclusion and a list of references.

Volume of the dissertation: 84 pages, 7 tables, 27 pictures, 56 references were considered during the research.

Key words: word genres, functional styles, journalistic style, text analysis, reportage, interview

In the first part of the dissertation, in order to open the topic, we focused on the journalistic style and its theoretical foundations. We have considered the study and division of journalistic style in linguistics. The pragmatic aspects of the genres of journalistic style were identified, and the manifestation of journalistic style in school curricula was clarified.

In the second part of the dissertation, based on the findings of the first chapter, the methodological basis for the study of genre types of journalistic style is identified. The pedagogical basis of mastering genre types of journalistic style and effective methods of mastering genre types of journalistic style for students are considered. We conducted an experimental analysis of the study of genre types of journalistic style. Exercises and tasks for mastering the journalistic style are presented in this chapter.

In the final part of the dissertation the general research work is reviewed and the achieved goals of the research are specified.

КІРІСПЕ

Ғылыми зерттеу жұмысымызда функционалды стильдер – стилистика ғылымының негізгі категориясы екенін, функционалды стильдер тілдің қолданысымен, қызмет ету ерекшеліктерімен тікелей байланысты, шынайы қарым-қатынаста, сөйлеуде, мәтінде көрінетінін нақтылап, ғалымдардың еңбектерінен мысалдар келтірілді. В.В. Виноградов функционалды стиль жөніндегі ой-пікірін тұжырымдаған теорияларымен таныстық. Функционалды стиль термині – қазақ тіл білімі ғалымдарының танымынан туындап, қалыптасқан ғылыми атау екені анықталды. Публицистикалық стильдің зерттелінуі және жанрлық көптүрлілігіне кеңірек тоқталып, мысалдар мен дәйектемелер келтірілді. Қазақ қоғамындағы ең алғашқы публицистикалық стильдегі шығармаларды Р. Сыздық еңбектерінен мысал ала отырып қорытындыланды. Бүгінгі публицистикалық жанрлардың ерекшеліктерін айқындадық. Публицистикалық стильдің сипаттамасына тоқталып, публицистикалық стилге анықтама берілді. Публицистикалық стиль – бұл саяси, экономикалық, мәдени, спорттық, күнделікті тұрмыста және тағы басқа қоғамдық қатынастардың кең саласына қызмет көрсететін әдеби тілдің тарихи қалыптасқан функционалды стиль түрі. Бұл стиль үгіт-бұқаралық жұмыста қолданылады. Қоғамдық-саяси әдебиетте, мерзімді баспасөзде (газеттер, журналдар), радио және телебағдарламаларда, деректі кинода, шешендік сөздің кейбір түрлерінде (жиналыстар мен митингтерде) қолданылады. Публицистикалық стильдің мақсаты-қоғамдық-саяси идеяларды насихаттау үшін тыңдаушылар мен оқырмандарға әсер ету қызметін атқарады. Қоғамдық өмірдегі жаңалықтар, өзгерістер туралы жұртшылықты құлағдар етіп, қоғамдық пікір қалыптастырады. Публицистикалық стильдің барлық жанрларына ортақ мынадай қызметтер айқындалды. Публицистикалық стильдің шағын түрлері жайында қазіргі ғылым саласында әрқилы пікірлер жинақталды. Бірқатар зерттеушілер публицистиканың жанрлық түрлерімен (газет тілі, радио тілі, теледидар тілі, кино тілі, т.т.) байланыстырып, оларды жеке-жеке стилішілік түрлері деп есептейді. Негізінде аталған стильдің шағын түрлерін шартты түрде былайша жіктеуге болатыны: үгіттік публицистикалық шағын стиль; саяси-идеологиялық публицистикалық шағын стиль; саяси-бұқаралық публицистикалық шағын стиль нақтыланды. Әрқайсысының бір-бірінен ерекшеленетін сөз қолдану белгілері болады, кейде тілдік-стилистикалық тұрғыдан ортақ тұстары да ұшырасады. Публицистикалық стильдегі сөз жанрларының прагматикалық аспектісіне мысалдар келтірілді.

Екінші тарауда оқушыларға публицистикалық стильдің жанрлық түрлерін меңгертудің әдістемесіне тоқталдық. Публицистикалық стильдің жанрлық түрлерін меңгертудегі артықшылықтар мен қиындықтарды байқадық. Заманауи оқыту әдістеріне сәйкес, публицистикалық стильді креативті оқыту арқылы меңгерту әдістерін іздестірдік. Жалпы ғылыми зерттеу жұмысының өзектілігін көрсету мақсатында әдістемелік тапсырмалар құрастырылды.

Публицистикалық стильдің жанрлық түрлерін меңгертудің эксперименттік жүйесі жасалды.

Диссертация жұмысының өзектілігі. Оқушыларға публицистикалық стильдің жанрлық түрлерін меңгертудің әдіс-тәсілдері қарастыру оқушылардың жалпы тілдік сауаттылығымен қатар, танымдық белсенділігін де арттыру үшін тиімді. Алдымен публицистикалық стиль және оның

теориялық негіздері анықталып, публицистикалық стильдегі сөз жанрларының прагматикалық аспектісі нақтыланды. Публицистикалық стильдің мектеп бағдарламаларындағы көрінісін жинақтау арқылы, мектеп оқушыларының публицистикалық стильді білу деңгейін біле аламыз. Публицистикалық стильдің шағын түрлерін оқушыларға меңгерту арқылы сөз, ой, саяси сауаттылықтарын жетілдіруге, ақпараттандыру қоғамында бәсекеге қабілетті болуларына жол ашамыз. Өзімізге дейінгі ғалымдардың еңбектері мен тәжірибелеріне сүйене отырып, қорытындылар жасау арқылы оқушылардың танымдық көкжиегін кеңейтетін боламыз.

Диссертация жұмысының нысаны. Диссертация жұмысының нысаны ретінде еліміз және әлем кітапханаларының құжаттары мен зерттеушілер еңбектерін негізгі назарда ұстадық. Виноградов В.В. «Итоги обсуждения вопросов стилистики//Вопросы языкознания» (1955), Сыздықова Р. «Сөз құдіреті. Көп томдық шығармалар жинағы» (2014), Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М., Манасбаев Б. «Қазақ тілінің стилистикасы» (2005), Салқынбай А., Абақан Е. «Лингвистикалық түсіндірме сөздік» (2000), Ибраимов Қ.Ш. Ахмет Байтұрсынов еңбектеріндегі терминология және стилистика мәселелері: фил.ғыл.канд...дис. автореф (2005), Дүйсембекова Л. «Қазақ ресми іс - қағаздары» (2005) және т.б. ой-пікірлер, сұхбаттар, мақалалар, арнаулар жинағы деректілік негіз ретінде пайдаланылды.

Диссертация жұмысының мақсаты. Диссертациялық жұмыстың негізгі мақсаты – оқушыларға публицистикалық стильдің жанрлық түрлерін білудің маңыздылығы мен оның меңгертудің әдіс-тәсілдерін анықтау.

Диссертация жұмысының міндеттері. Нақтыланған мақсат нәтижесінде, мынадай нақты міндеттерді белгіледік:

- Публицистикалық стиль және оның теориялық негіздерін анықтау;
- Тіл біліміндегі публицистикалық стильдің зерттелуі мен бөлінісін нақтылау;
- Публицистикалық стильдің мектеп бағдарламаларындағы көрінісін жүйелеп, тұжырымдар жасау;
- Публицистикалық стильдің жанрлық түрлерін меңгертудің педагогикалық негіздеріне тоқталу;
- Оқушыларға публицистикалық стильдің жанрлық түрлерін меңгерту арқылы оқушылардың сөз, ой сауаттылығын қалыптастыру;
- Оқушыларға публицистикалық стильдің жанрлық түрлерін меңгертудің тиімді әдіс-тәсілдерін қарастыру;
- Публицистикалық стильдің жанрлық түрлерін меңгертудің эксперименттік жүйесін жасау.

- Жинақталған материалдар бойынша қорытындылар жасау;

Диссертация жұмысының ғылыми жаңашылдығы. Оқушыларға публицистикалық стильдің жанрлық түрлерін меңгерудің әдіс-тәсілдерін заманауи көзқарастар мен құндылықтарға сәйкестендіре отырып, өзімізге дейінгі ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып, тиімді тәсілдер мен әдістерді анықтау.

Диссертация жұмысында қолданылған зерттеу әдіс-тәсілдері. Талдау әдісі, анықтау, жанрлық салыстыру, сараптау, тұжырымдау әдістері қолданылды.

Диссертация жұмысының теориялық және практикалық маңызы. Жұмыстың қорытындысы мен тұжырымдарын оқушыларға публицистикалық стильдің жанрлық түрлерін меңгерудің әдіс-тәсілдері мен мазмұнын анықтауда, зерттеу барысында пайдалануға болады.

Сонымен қатар публицистикалық стильдің жанрлық көптүрлігін анықтап, оларды мектеп оқушыларына түсіндіру барысында қолдануға болады. Публицистикалық стильдегі сөз жанрларының прагматикалық аспектісін зерттеп, ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізуде ақпараттық негіз болады. Публицистикалық стильді оқушыларға оқытуда тиімді әдіс-тәсілдерді кеңірек пайдалануға болады.

Зерттеу жұмысының құрылымы. Диссертация жұмысы екі тараудан, алты тараушадан, кіріспе мен қорытынды, пайдаланылған әдебиеттер тізімі және қосымшадан тұрады.

1. ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ СТИЛЬ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

1.1 Тіл біліміндегі публицистикалық стильдің зерттелуі мен бөлінісі

Функционалды стильдер – стилистика ғылымының негізгі категориясы. Функционалды стильдер тілдің қолданысымен, қызмет ету ерекшеліктерімен тікелей байланысты, шынайы қарым-қатынаста, сөйлеуде, мәтінде көрінеді. В.В. Виноградов функционалды стиль жөніндегі ой-пікірін былайша тұжырымдайды: «Стиль – бұл жалпыхалықтық, жалпыұлттық тілдің белгілі бір саласында қарым-қатынас құралдарының сұрыпталып тіркесуі, қолдану тәсілдерінің қоғамдық тұрғыдан қабылданған, функционалдық тұрғыдан шартталған, іштей біріккен жиынтығы. Ол басқа мақсатқа қызмет ететін, басқалай қызмет атқаратын өзі сияқты бейнелеу тәсілдерімен бір қатарда тұрады» [1,б.73]. Функционалды стиль термині – қазақ тіл білімі ғалымдарының танымынан туындап, қалыптасқан ғылыми атау. Лингвистикада функционалды стиль мәселелерімен айналысқан ғалымдар В. Виноградов, Г. Винокур, Л. Щерба, Р. Будагов, М. Кожина «функционалды стильді – тарихи және элеуметтік категория» ретінде түсіндіреді. Функционалды стиль тілдің әр түрлі қызметімен (функциясымен) тікелей байланыста болатындығы атап көрсетіледі, сонымен қатар стиль тілдің қандай мақсатта, кімге арнап жұмсалатындығына қатысты құбылыс болғандықтан, оның қызметтік сипатының маңызы зор екені айқындалады. Стильдердің қызметтік сипаты қоғам өмірінің кез келген саласында көрініс табады. Зерттеушілер тілдің қызметінің түрлерін былайша көрсетеді. А.А. Леонтьевтің пікірі бойынша, 1) қарым-қатынас жасау қызметі (коммуникативтік), 2) ойлау құралы ретіндегі қызметі, 3) адамзаттың элеуметтік тарихи тәжірибесін меңгеру құралы ретіндегі қызметі, 4) ұлттық мәдени саладағы қызметі, 5) таным құралы қызметі деп бөледі; ал В.А. Аврорин тіл: 1) қатынас құралы (коммуникативтік), 2) ойды білдіру (экспрессивтік), 3) ойды қалыптастыру (конструктивтік), 4) тәжірибе мен білім жинау (аккумулятивтік) қызметтерін атқарады деп есептейді. Ал В.В.Виноградов тілдің қызмет ету сипатын қарым-қатынас қызметі, хабарлау қызметі, әсер ету қызметі деп үшке бөледі. Тілдің элеуметтік қызметіне функционалды стильдердің әсері бар екені белгілі. Демек, функционалды стильдердің пайда болып, қалыптасуына тілдің элеуметтік қызмет өрісі, яғни экстралингвистикалық факторлар тікелей ықпалын тигізеді. Қазақ тіл білімінде функционалды стиль терминінің мәні мен маңызын айқындап, өзіндік ерекшеліктерін талдап ұсынуда көрнекті ғалымдар М. Балақаев, М.Томанов, Б. Манасбаев, Е. Жанпейісов, С. Исаев, Р. Сыздық, М. Серғалиевтардың ой-пікірлерінің, тұжырымдарының маңызы зор. Ғалым Рабиға Сыздық «Сөз құдіреті» атты еңбегінде «функционалды стиль» терминіне қазақша атау ұсынып, өзіндік пайымдауларын тілдік деректер негізінде орынды дәлелдейді. «Қызметтік стиль» дегеніміз – «функциональный стиль» сөзінің дәлме-дәл аудармасы болмақ, бұл жердегі «функция» сөзінің мағынасы «қызмет» дегеннен гөрі, «мақсат, арнау» ұғымдарына саятынын

ескерсек, «мақсаттық стиль» деген нұсқасы ұтымды балама болатынын алға тартады [2, б. 217]. «Функционалды» деген терминді қазақшалап «мақсатты» деп, «функционалды стильді» «мақсатты стиль» деп атауды ұсынады.

Академик терминдердің көпшілікке түсінікті, тілге жатық болуын көздеп, ана тіліміздің ішкі мүмкіндіктерін қолданып жасалынған балама атаулардың ғылым саласы үшін аса қажеттілігін баса айтады. Қазақ тіл білімінде стилистика саласы бойынша тұңғыш ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалымдарымыз М. Балақаев, Е. Жанпейісов, М. Томанов, Б. Манасбаевтардың еңбегі зор. Зерттеушілердің «Қазақ тілінің стилистикасы» атты тұңғыш еңбегінде «сөйлеу стилі және кітаби-жазба стильдер» деп қолданылады. Бұлай «кітаби-жазба стильдер» деп аталуы, біріншіден, олардың «шығу тегі», қалыптасу негізін көрсетсе, екіншіден, ол стильдердің кітабилығын аңғартады. Ал кітабилық стильдік белгі қазақ тілі стилистикасы туралы жазылған еңбектерде «функционалды стильдер» делініп жүр. Мұнда «функционалды» сөзі стильдердің қай салада қандай қызмет атқаратынын аңғартады; сондай-ақ қазақ тілінде «стильдер жүйесі», «әдеби тіл стильдері» деген терминдер де қолданылады [3, б. 19-27].

Сонымен қатар А. Салқынбай мен Е. Абақанның «Лингвистикалық түсіндірме сөздігінде» функционалды стильге мынадай анықтама берілген: **Функционалды стиль** – әдеби тілдің бір түрі. Тілдің әртүрлі қызметімен байланысты болады. Оның дамуына тілден тыс жатқан факторлар әсерін тигізеді. Бұлардан басқа сөздің авторы адресат (тыңдаушы адам, аудитория), хабардың тақырыбы, сөйлеудің мақсатына өз әсерін тигізеді. Қазіргі әдеби тілде: күнделікті – әдеби, саяси-техникалық, ресми-іскерлік және ғылыми функционалды стильдер ерекшеленеді. Бірақ әр стильдің орны әр тілде өзгеше болады. Барлық тілдерде негізгі орында күнделікті әдеби стиль тұрады, бұл әдеби тілдің «бейтарап» түрі болып есептеледі [4, б. 266]. Ғалымдар арасында функционалды стиль ұғымы туралы екі түрлі көзқарас бар: біріншісі, функционалды стильдер әдеби тілдің түрлері; екіншісі, функционалды стильдер – тілдесімдік құбылыс, яғни тілдесім стильдері. Екінші көзқарас доминанттық көзқарас, сондықтан бұл пікір басым көпшілік ізденістердің ғылыми негізі болып келеді. Ахмет Байтұрсынұлы функционалды стиль ұғымын *тілдік* және *тілдесім* деп түсінген, ғалымның пайымдауынша функционалды стиль – «сөйлеудің» бір түрі [5, б. 12].

Жалпы алғанда, функционалды стильдің үш негізгі белгісін атап көрсетуге болады. Олар:

1) қоғамдық өмірдің белгілі бір саласын бейнелейді, олардың өзіндік қолданыс аясы, өз тақырыбы бар;

2) қарым-қатынастың белгілі бір жағдайын көрсетеді – ресми, бейресми;

3) өзіндік ұстанған бағыты, тілінің негізгі мақсат-міндеті бар [6, б. 93].

«Тілдегі стильдердің дамып жіктелуі белгілі бір жанрдың пайда болуымен байланысты. Сондықтан әдеби тілдің стильдерін таптастыруда ең алдымен жанрлық принципті негізге алу қажет» [7, б. 15]. Ал жанрдың пайда болуы, жазба әдеби тілдің даму қалпын көрсетеді. Жазба тілдің жетіле түсуі

ғылым мен техника, әдебиет пен өнер салаларының дамуына байланысты. Ғылым мен мәдениет салаларының дамуы жаңа жанрлардың пайда болуына ықпал жасайды. Ол жанрға сай тілімізде жаңа стиль қалыптасады. Кейде стильдердің қосарлана пайдалануы арқылы түрлі тілдік құбылыстардың өзгерістерін аңғаруға болады. Кейінгі жылдары қазақ тілінің тек грамматикалық құрылысы жетіліп, лексикасы молығып қана қоймай, сонымен бірге қазақ әдеби тілінің стильдер жүйесі, функционалды стильдері де дамып жатыр. Зерттеушілер әдеби тілдің стильдік тарамдалуына жанр принципін негіз етеді. Соған орай көркем әдебиет жанрына көркем әдебиет стилі, тағы сол сияқты әр жанрға әр стиль сай келмек. Тілдің функционалды стилі дегеніміз, жоғарыда көрсетілгендей, әдебиеттің белгілі бір жанрына немесе әлеуметтік іс-әрекеттің белгілі бір саласына сәйкестендіріліп қалыптасқан тұлға-тәсілдер жүйесі, семантикасы мен экспрессиясы жағынан біршама тұйықталған (әр стильге қарай іріктелген) тілдік құралдар тобы. Демек, тілдің функционалды стильдері – ең алдымен оның әдебиет жанрына қарай ажыратылған тарамдары. Стиль туралы сөз қозғалғанда, тілдің барлық элементтерін қамтуға тура келеді: «Стиль ойды білдіру құралдарының жүйесі ретінде, тіл құрылымының барлық элементтерін: дыбыстарды да, грамматикалық тұлғаларды да, сөз қазынасын да, фразеологиялық тіркестерді де және осы салалардың композициялық-синтаксистік жағынан құрылу тәсілдерін де қамтиды» [8, б. 230].

Қазақ тілінің осы күнгі стильдік тарамдалуының басы ХІХ ғасырдың ІІ жартысына тура келеді. Бұл тұста қазақ тілінде мерзімді баспасөз пайда болды, соған орай әдебиеттің қоғамдық-публицистикалық жанрының іргетасы қалана бастады. Бұл жанр қазақша публицистикалық стильдің алғашқы үлгілерін туғызды. Қоғамдық-публицистикалық жанрдың публицистикалық стильдің алғашқы үлгілерінің бойында қазіргі біз түрлі стильге бөліп қарастыратын тілдік көріністер де болды. Демек олардың бір-бірімен етене жақын екенінің себебі де осы болса керек. Қазіргі публицистикалық мәтіндердің өн бойында біз алғашқы үлгілердегі секілді көркем-әдеби стильдің, сонымен қатар ғылыми және тағы басқа стильдердің өрнектерін көре аламыз.

Өткен ғасырдың соңғы онжылдығынан бастап, қазақ тілінде көпшілікке арналған жартылай ғылыми әдебиет жанры жанданды. Бұл стильдің едәуір етек жая бастаған тұсы – ХХ ғасырдың басы, ал нағыз өркендеген, айқындалған дәуірі – қазіргі кезең. Сондай-ақ көркем әдебиет стилінің де проза жанрын қамтып, әлдеқайда дами түсуі ХІХ ғасырдың орта тұсынан басталады. Бұған Ыбырай мен Абай шығармалары үлкен себепші болды. ХХ ғасырдың басы – қазақ көркем әдеби стилінің бірсыпыра күшейген, өз ішінен тарамдалған тұсы. Осы кезеңде проза, драматургия жанрларына сай белгілер пайда болып, әрі қарай дамыды, стильдер жігі айқындала түсті. Сөйтіп, ХІХ ғасырдың ІІ жартысында қазақтың ұлттық әдеби тілінің мынадай функционалды стильдері болды: көркем әдебиет стилі, публицистикалық стиль, жартылай ғылыми стиль, ресми іс-қағаздары стилі, эпистолярлық стиль [9, б. 26].

Қазақ зерттеушілері стиль түрлеріне ажыратуда да қазақ ғалымдарының: функционалды стильдердің қалыптасуы мен даму заңдылықтарын зерттеудің

негізгі көзі тілдің қолданысы болады, бұл қолданыстар белгілі бір жанрға тән болып келеді немесе «жанрға қатысты бөлінген стильдер айқынырақ танылады» деген тұжырымдарын басшылыққа алып, қазақ тілінің функционалды стильдерін жанрлық негізде саралайды: көркем әдебиет үлгілері көркем әдебиет стилін, публицистикалық әдебиет жанры публицистикалық стильді, ресми іс-қағаздар мен кеңсе тілінің стилі, ғылыми-техникалық әдебиет стилі деп жіктейді.

Қазақ тіл білімінде функционалды стильдерді жіктеудің біршама қалыпқа түскен, оқулықтарға ұсынылған дәстүрлі үлгісі бар. Олар:

- публицистикалық;
- ресми-іс қағаздар;
- ғылыми
- көркем әдебиет стильдері.

Бұл – «Прага мектебі» ғалымдары мен Ш. Баллиден келе жатқан классификация, оны Л.В. Щерба мен академик В.В. Виноградов бастаған бірқатар қазақ тіл мамандарының қолдағаны белгілі. Сонымен, функционалды стильдерді жіктеуде де қазақ зерттеушілері қазақ тіл біліміне сүйенгені анық көрінеді.

Ал ғалым Ахмет Байтұрсынұлы ұсынған функционалды стиль мәтіндері төртеу. Олар:

- ғылыми стиль мәтіндері;
- публицистикалық стиль мәтіндері;
- ресми стиль мәтіндері;
- көркем әдебиет стиль мәтіндері [5, б. 12].

Кейбір зерттеуші ғалымдар функционалды стильдердің құрамына көркем әдебиет стилін қоспайды. Мәселен, «Развитие функциональных стилей современного русского языка» (М., 1968) деген жинақта көркем әдебиет тілі функционалды стиль қатарында сөз етілмейтінін көреміз. В.Д. Левин, В.П. Мурат секілді зерттеушілер көркем әдебиетті функционалды стиль үлгісі деп танымайды. Ал көптеген ғалымдар (В.В. Виноградов, Р.А.Будагов, Л.В. Щерба, А.И. Ефимов, Р.И. Гальперин, А.Н. Гвоздев, В.Г.Адмони, Е.М. Галкина-Федорук, М.Н. Кожина т.б.) көркем әдебиет үлгілерін өз алдына функционалды стиль түріне жатқызады. Зерттеушілерден В.В. Виноградовтың классификациясы көңілге қонымды. Ғалым тілдің қолданыстағы мақсатты бөлінісін:

– күнделікті тұрмыстағы сөйлеу стилі (ол қарым-қатынас жасау қызметін өтейді);

– іс-қағаздар, ресми құжаттар және ғылыми еңбектер стилі (ол хабарлау қызметін атқарады);

– публицистикалық стиль;

– көркем беллитристикалық стиль (ол әсер ету қызметін өтейді) деп қарастырады. Сонымен, көркем әдебиет стилі, публицистикалық және ғылыми стиль, ресми-іс қағаздары стилі, ауызша сөйлеу стилі деген дәстүрлі классификация шығады. Профессор Б. Шалабай: «Қазіргі кезде стилистика

ғылымында әдеби тілдің бес функционалды стилі белгілі. Олар ғылыми, ресми, публицистикалық, көркем әдебиет және ауызша сөйлеу стильдері. Олардың өздері қатынас жасаудың нақтылы жағдай, міндеттеріне байланысты тағы ұсақ түрлерге жіктеледі. Оның үстіне функционалды стиль араласып та келе береді. Функционалды стильдердің әр түрінің элементтері қабаттаса қолданылып, көп қабатты стильдік құбылыстар пайда болады. Бұл жағдайда стильдердің өзара нәтижесінде және олардың өз ішінде бөлінісі себепті жасалады. Сөйтіп, тілде функционалды стильдік және стилішілік жіктеліс өте күрделі, сан тармақты болып келеді» – дейді [10, б. 73-74].

Ғалымның пайымдауынан функционалды стильдердің тілдік ерекшеліктері қабаттасып та, араласып та келетіні, өзара жіктеуі күрделі болатыны айқындалады.

Әрбір функционалды стиль жалпы әдеби нормада пайдаланудағы өзіндік ерекшелігі бар түрлі жанрдағы шығармаларды қосып алады. «Қазақ тілінің орфографиялық анықтағышы» атты еңбекте функционалды стильді мынадай жүйеде ұсынған: «Қоғамдағы әр түрлі қарым-қатынасты жүзеге асырудың құралы ретінде қызмет ете келіп, тіл белгілі салаға бейімделе түседі. Осы саладағы қарым-қатынас әдеби тілдің бес түрлі стильдік тармақтары арқылы жүзеге асады. Олар: ғылым, білім, оқу-ағарту саласы – ғылыми стиль; құқықтық сала, заңнама – ресми стиль; көркем өнер саласы – көркем әдебиет стилі; қоғамдық – саяси сала – публицистикалық стиль; тұрмыстық қатынас саласы – сөйлеу тілі стилі» екендігі көрсетілген [11, б. 5].

Қазақ тіліндегі функционалды стильдердің көптеген мәселелері зерттеу нысанына алынып, ғылыми тұрғыдан қарастырылып, жан-жақты зерттеліп, бірқатар еңбектермен толығуда. Функционалды стильдердің жанрлық ерекшеліктеріне қарай жүргізілген зерттеулер жүйеленіп ұсынылды:

- қазан төңкерісіне дейінгі баспасөз тілін (Б.Әбілқасымов);
- кеңес дәуіріндегі баспасөз тілін (С.Исаев);
- қазіргі кезеңдегі баспасөздің, радио-теледидар тілін (О.Бүркітов, А.Алдашева, Б.Момынова, А.Жұмағұлова, Н.Уәли, Г.Машинбаева, Д.Ғаббасова, Д.Бисмильдина, т.б.);
- қазақ ауызекі сөйлеу тілін (Р.Әміров, З.Ерназарова, т.б.);
- ресми тілді (Р.Сыздық, Н.Ерғазиева, А.Алдашева, З.Ахметжанова, Қ.Қадашева, Э.Сүлейменова, С.Ережепова, Л.Дүйсембекова, Б.Әбілмәжінова, А.Дуанбекова, т.б.);
- ғылыми тілді (А.Байтұрсынұлы, Ә.Қайдар, Ө.Айтбайұлы, Р.Сыздық, Ш.Құрманбайұлы, Ш.Біләлов, С.Әлісжанов, Ш.Мәжітаева, Ж.Амирова, Ж.Құрмамбаева, т.б.);
- көркем әдебиет тілін (А.Байтұрсынұлы, М.Балақаев, Р.Сыздық, Е.Жанпейісов, М.Серғалиев, Б.Шалабай, Х.Кәрімов, Н.Уәли, Г.Әзімжанова, Г.Мұратова, Г.Смағұлова, т.б.) ғалымдарымыз функционалды стильдердің стильдік ерекшеліктеріне қарай жан-жақты әрі терең ғылыми зерттеулер жүргізілгені дәлелденді.

Қазақ тіліндегі функционалды стильдерді зерттеген ғалымдардың тұжырымдары мен зерттеулері негізінде қазақ әдеби тіліндегі функционалды

стильдер ресми іс-қағаздар стилі, публицистикалық стиль, ғылыми стиль, көркем әдебиет стилі және ауызекі сөйлеу стилі деп топтастырылды.

Біздің зерттеуімізге объект ретінде алынған публицистикалық стильдің қолданыс аймағын, зерттелінуі мен қызметтерін анықтап алғанымыз жөн деп ойлаймыз. Оқытушы дәріс оқыса, ғалым ғылыми конференцияда баяндама жасайды, дипломаттар келіссөздерге қатысады, оқушылар емтихан тапсырады немесе оқушы сабаққа жауап береді, онда олардың сөзі ресми емес, күнделікті жағдайда: мерекелік үстел басында, достық әңгімелесуде, отбасы ортасында қолданылуымен ерекшеленеді. Қарым-қатынас кезінде қойылатын және шешілетін мақсаттар мен міндеттерге байланысты әртүрлі тілдік құралдарды іріктеу жүргізіледі және бірыңғай әдеби тілдің өзіндік түрлері, біз жоғарыда сөз еткен функционалдық стильдер қалыптасады. Функционалдық стиль әдеби тілдің әртүрлілігі әрбір нақты жағдайда тілді орындайтын рөлдің негізінде ерекшеленеді. Ғылыми еңбектер, оқулықтар, баяндамалар ғылыми стильмен жазылады; баяндамалық, қаржылық есептер, бұйрықтар, өкімдер ресми-іскерлік стильде жасалады; газеттердегі, журналдардағы мақалалар, радио және теледидардан сөз сөйлеулер публицистикалық стильге негізделген; әртүрлі тұрмыстық мәселелерді талқылаған кезде, сөйлеу стилі пайдаланылады.

Публицистикалық стиль аясында газеттік әртүрлілік кеңінен таралған, сондықтан лингвистикалық әдебиетте бұл стиль газет-публицистикалық деп аталады. Бұл стиль журналдарда да қолданылады. Газет-публицистикалық сөз ең алдымен, массаға әсер етуге арналған, сондықтан ол оқырмандардың мүдделерін барынша ескереді. Газет немесе журнал тілінің маңызды ерекшелігі оның жалпыға қол жетімділігі, коммуникативтік маңыздылығы болып келеді. Біздің зерттеу жұмысымыздың міндеті — публицистикалық стильдің тілдік ерекшеліктерінің көмегімен сендіруге, насихаттауға болатынын түсіну, сонымен қатар оқушылардың санасында публицистикалық стиль арқылы жаңа бір тіл әлемін, еркіндік дүниесін жарату. Публицистикалық стильде еркін сөйлеуге немесе жазуға жаттыққан бала кез келген уақыт пен мекенде өз ойын дәлел, дәйектермен нақты жеткізуді үйренеді. Яғни, мұның бәрі адамның риторикалық шеберлігін арттырады немесе қалыптастырады. Бұл жұмыстың өзектілігі оның қызметінде тілдің оқытылуымен анықталады, сонымен қатар публицистика коммуникациялық процесте үлкен рөл атқарады (адамдардың сана-сезіміне және сөйлеуіне әсер етеді). Оқушы публицистикалық стильдің мәнін ұғыну арқылы өзінің шығармашылық қабілеттерін дамыта алады, әрі қисынды ойлауды да үйренеді. Себебі, нақты бір қисынға сүйеніп қана олар бұл стильді тиімді пайдаланатын болады. Публицистикалық стильдің мектепте қандай тиімді әдіс-тәсілдермен үйретілуіне байланысты қызықты тұжырымдар жасауға талпындық.

Публицистикалық стильдің сипаттамасы. Публицистикалық стильді анықтау. Публицистикалық стиль – бұл саяси, экономикалық, мәдени, спорттық, күнделікті тұрмыста және қоғамдық қатынастардың кең саласына қызмет көрсететін әдеби тілдің тарихи қалыптасқан функционалды стиль түрі. Бұл стиль үгіт-бұқаралық жұмыста қолданылады. Қоғамдық-саяси әдебиетте,

мерзімді баспасөзде (газеттер, журналдар), радио және телебағдарламаларда, деректі кинода, шешендік сөздің кейбір түрлерінде (жиналыстар мен митингтерде) қолданылады. Публицистикалық стильдің мақсаты - қоғамдық-саяси идеяларды насихаттау және насихаттау үшін тыңдаушылар мен оқырмандарға әсер ету.

Публицистикалық стильдің тарихы. Публицистика әдебиет түрі ретінде Ресейде XI ғасырда пайда болды. Публицистикалық стиль XV-XVII ғғ. XVIII ғасырда оның одан әрі дамуы бірінші орыс баспа газеті «Ведомости» шығуымен және бірқатар журналдардың құрылуымен байланысты болды. Соңғы публицистикалық стиль XVIII ғасырдың аяғы – XIX ғасырдың басындағы жазба мәтіндерінде қалыптасты.

Қазақ тіл білімінде бүгінгі таңда да публицистикалық стиль (бұқаралық ақпарат құралдарының тілі) функционалды стильдердің бірі ретінде әбден қалыптасып, жан-жақты зерттелініп келеді. Публицистикалық стильдің негізгісі әрі алғашқысы газет тілі болып есептеледі. Бұл тұрғыдан тұңғыш қазақ газеттерінің тілін Б. Әбілқасымов, 1920 жылдардағы мерзімді баспасөз тілін С. Исаев, қоғамдық публицистикалық стильді О. Бүркітов секілді ғалымдар зерттеген. Қазіргі қоғамдық әлеуметтік шындыққа байланысты коммуникативтік қызметі ерекше публицистикалық стильдің жан-жақты қырлары түрліше бағытта зерттелуде. Мысалы, газет лексикасына байланысты А. Алдашеваның, Б. Момынованың, сол сияқты публицистика, газет тілінің прагматикасы туралы Б. Жұмағұлованың, Ф. Жақсыбаеваның зерттеу еңбектері бар. Ал теледидар тіліне байланысты зерттеулер енді жүргізіле бастады. Мәселен, теледидар хабарлары тілін лингвопрагматикалық аспектіде зерттеген ғалым Г. Машинбаева, сондай-ақ теледидардан берілетін хабарлардың тілін сөз мәдениеті тұрғысынан Д.Бисмильдина талдап қарастырған. Белгілі ғалым Н. Уәли «Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері» атты диссертациялық жұмысында «публицистикалық дискурс және сөз мәдениеті» мәселелеріне назар аударып, жаңа бағыт-бағдарлар тұрғысынан публицистикалық стильдің сөз мәдениетімен арақатынасын тиянақты зерттеген.

Публика – латын сөзі, «көпшілік» мәнін білдіреді. XIX ғ. II жартысында негізі қаланған стиль түрі – бүгінде қоғамға аса қажетті, маңызды мәселелерді насихаттап, көпшілікке кеңінен қызмет етіп отырған қазіргі әдеби тілдің ең жүгі ауыр, елеулі саласы [26, б.108].

Публицистикалық стильдің шағын түрлері жайында қазіргі ғылым саласында әрқилы пікірлер кездеседі. Бірқатар зерттеушілер публицистиканың жанрлық түрлерімен (газет тілі, радио тілі, теледидар тілі, кино тілі, т.т.) байланыстырып, оларды жеке-жеке стилішілік түрлері деп есептейді. Негізінде аталған стильдің шағын түрлерін шартты түрде былайша жіктеуге болады:

- үгіттік публицистикалық шағын стиль;
- саяси-идеологиялық публицистикалық шағын стиль;
- саяси-бұқаралық публицистикалық шағын стиль.

Әрқайсысының бір-бірінен ерекшеленетін сөз қолдану белгілері болады, кейде тілдік-стилистикалық тұрғыдан ортақ тұстары да ұшырасады. Мына үзіндіге назар аударалық:

Еліміздің абыройын асыратын игі істердің тағы бірі – дінаралық татулық. Егемендігіміздің елең-алаңында аяқ алысымыздың аңысын аңдыған талайлардың Қазақстанды іштен ірітетін осал тұстарының бірі оның көпдінділігі деп жамандық шақырып баққанын біз ұмыта қойған жоқпыз. Президент Нұрсұлтан Назарбаев ол мәселенің де шешімін тапты. Елдің өз ішінде шешіп қана қоймады ол мәселені, осыдан он жыл бұрын Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съезін шақырып, оны дәстүрге айналдырып, Қазақстанды дүние дидарындағы дінаралық татулық мекені ретінде танытты, әртүрлі діндердің бір елде келісімге келіп, жарасымды дами алатынын нақты дәлелдеп берді, осы арқылы бүкіл әлемдегі дінаралық шиеленісті бәсеңдетуге, яғни бейбітшілікті нығайтуға үлкен үлес қосты («Егемен Қазақстан», 2013 жыл) [12]. Келтірілген мысалдың саяси-идеологиялық публицистикалық шағын стилінде жазылғанын бірден аңғаруға болады. Саяси мазмұндағы дін тақырыбына арналған өткір мәселелердің сөз болып отырғаны түсінікті, қалың бұқараға етер әсері де ерекше, идеологиялық іс-шаралардың дұрыс жолға қойылғандығы, Елбасының салиқалы саясатының арқасында еліміздің сарабалда даму жолы жайында саяси мәселелерден толыққанды ақпарат ала аламыз.

Публицистикалық стильдегі шығарма қандай тақырыпқа жазылса да, логикалық жағынан дәлелді, көңілге қонымды болып, бұқараға ықпал ету сипаты басым келеді. Қоғамдық өмірдегі жаңалықтар, өзгерістер туралы жұртшылықты құлағдар етіп, қоғамдық пікір қалыптастырады.

Публицистикалық стильдің барлық жанрларына ортақ мынадай қызметтері айқындалған:

- ақпараттық (түрлі деректер мен хабарларды жеткізу);
  - түсініктеме-баға берушілік (берілетін деректер көбінесе түсіндірумен, талдаумен немесе баға берушілікпен жеткізіліп отырады);
  - танымдық-ағартушылық (мәдени-тарихи және ғылыми материалдарды жариялай отырып, БАҚ тыңдармандардың, оқырмандардың, көрермендердің білім қорын толықтырып отырады);
  - ықпал ету қызметі (көпшіліктің саяси-әлеуметтік көз-қарасына, санасына әсер етушілік);
  - гедонистикалық (әдетте, мұндай қызмет көңілді хабарларды жеткізу кезінде байқалады, әсіресе, радио мен телевизия арқылы кез келген хабардың тыңдарман мен көрермендердің көңіл-күйін көтеретіндей, эстетикалық қажетін өтейтіндей тартымды, әсерлі жүргізілуі).
- Публицистикалық стильдің экстралингвистикалық сипаты төмендегідей:

- ақпараттың жедел қабылдануы;
- хабардың толыққанды жеткізілуі;
- баяндаудың:
  - а) нақтылығы;

- ә) фактографиялылығы;
- б) логикалылығы;
- в) ықшамдылығы;
- г) экспрессивті-эмоционалдылығы;
- ғ) қимыл-әрекетке итермелеуі [26, б. 117].

Публицистикалық стильдің (бұқаралық ақпарат құралдарының) жазбаша түріне мерзімді баспасөз (визуалдық), ауызша түріне радио (аудиалдық), теледидар хабарлары, деректі кино (аудиовизуалдық) жататыны белгілі.

Ал жанрлық түрлері:

- мақала;
- ақпараттық хабар;
- очерк;
- халықаралық шолу;
- памфлет;
- сұхбат және т.т.

Әрқайсысының өзіндік сөз қолдану ерекшелігі, экстралингвистикалық, тілдік-стильдік сипаты (белгілері) айқындалады. Басты стильдік сипаты: мұнда қолданылатын сөз үндеу мәнінде жұмсалады. Сөз эмоционалды-экспрессивті сипатта болады (еңбек ардагері, дем беруші, көшбасшы, нық қадаммен, т. б.). Тілдің осындай эмоционалды-экспрессивтілігі жағынан көркем стильге жақын, ал фактіні толық және жүйелі баяндау тәсілі жағынан ғылыми стильге жақын екендігі көрінеді. Публицистикалық стильдің әдеби ауызша түріне радиотеледидардан берілетін хабарлар жатады дедік. Зерттеушілер телехабарлардың құрылымы тетрададан (төрттіктен) тұратындығын атап көрсетеді:

- сөйлеу тілінен;
- табиғи дыбыстан;
- музыкадан;
- көріністен (М.Серғалиев).

Олай болса, аудиовизуалдық хабарлардың адресаттары көрермен, тыңдарман, кей реттерде бұған қоса оқырман болып келеді. Бұқаралық ақпарат құралдарының осындай ерекшеліктеріне байланысты ол хабарлардың тілдік сипаты да әр түрлі дәрежеде көрінеді.

Публицистикалық стильдің барлық түрлеріне ортақ лингвистикалық ерекшеліктер төмендегідей:

- лексика мен фразеологияда – қоғамдық-саяси терминдер мен сөздер (хабар, репортаж, ереуіл, парламент, демократия, сұхбат, диктор);
- бағалауыш лексикалық бірліктер (ұлтжандылық, көшбасшысы, бәсекеге қабілетті, ұрпақтар сабақтастығы, ақпараттар ағыны т.т.);
- ілгеріде келтірілген эмоционалды-экспрессивті сөз орамдары, перифразалар (көгілдір экран, ақ халатты абзал жан, қара алтын, дала кемесі т. б.);

– стандарт тілдік бірліктер (арнайы тілші репортажы, жаһан жаңалықтары, тілшіміз әңгімелейді, т.т.);

– грамматикада – қосарлы сөздер (бұқаралық-саяси, үгіт-насихаттық т.б.), бұйрық рай тұлғалы сөздер (жүзеге асырайық, оңды нәтижеге жетеміз, іске жұмылдырылсын);

– сөздердің инверсиялануы, қаратпа сөздердің, риторикалық сұрақтардың, әртүрлі қайталамалардың, көркемдік құралдардың қолданысқа түсуі, ықшамдалған сөйлемдер мен түрлі синтаксистік құрылымдардың пайдаланылуы, өзге де стиль түрлеріне тән белгілердің кездесуі жиі байқалады. Мәселен, ақпараттың толық әрі нақты жеткізілуін қамтитын синтаксистік құрылымдарға негізделген баспасөз тіліне қарағанда, теледидардан көрсетілетін жаңалықтар мен ақпараттар легі қысқа әрі нұсқа үлгісіндегі сөйлемдермен жеткізіледі, онда стандарт тілдік бірліктер, дәстүрлі қалыптасқан сөз үлгілері жиі жұмсалады.

Мысалы: Бүгінгі көретіндеріңіз; Арнайы тілші репортажы; Назарларыңызға ұлттық арнаның қорытынды жаңалықтары; Тікелей эфирде «Хабар» арнасының қорытынды жаңалықтары; Хабарымызды жалғастырамыз; Тілшіміз әңгімелейді; Ендігі кезек спорт жаңалықтарында; Жаһан жаңалықтары; Бүгін сіздермен Ғалым Жүніс, Иса Қайнар және т.б. Мұндай құбылыс – теледидар хабарлары тілінің табиғатына тән ерекшелік.

Публицистикалық стильдің ауызша әдеби түрі – өзінің атқаратын қызметі, тілдік-стильдік элементтерді пайдалану принциптері, кімдерге қаратыла айтылатындығы жағынан жазба тілден де, ауызекі сөйлеу тілінен де бөлек танылатын құбылыс. Бұл түрі шаршы топ алдында сөйленетін, ресмилік сипаты бар тіл тәжірибесіне негізделеді. Демек, ана тіліміздің сөздік қорын байытып, әдеби тілімізді дамытып кеңейтетін, сөйлеу мәдениетін көтеруге пайдасын тигізетін теледидар тілін ғылыми тұрғыдан зерттеп-зерделеу мәселесі аса маңызды болып отыр. Осы бағыттағы түбегейлі ғылыми зерттеу жұмыстары бірінші кезекте радио-теледидар тілі дейтін мәселелердің жете сөз етілмей, қарастырылмай келе жатқандығын алғаш рет таныған ғалым М.Серғалиевтың бірқатар мақалалары мен ой-тұжырымдарынан басталады. Ғалым телехабарлардың тіл тазалығы жөнінде, ондағы тележүргізушілер мен дикторлардың тілінде ұшырасатын бейнормалық элементтердің орынсыз қолдану мәселелерін сынай отырып, тіл мәдениетінің көрсеткіші – газет-журналдар мен радио, теледидар тілі екенін пайымдай келіп:

«Солай бола тұра, радио тілі, телевизия тілі дейтін мәселелер тасада қалып келе жатыр. Саусақпен санарлық газет мақалалары бұл олқылықты тіптен толтыра алмайды. Әлі бұл тұрғыдан теориялық та, практикалық та мәні бар жайлар толып жатыр. Ондағы жылдар бойы жинақталған материалдар негізінде радио тілінің де, телевизия тілінің де теориясын жасайтын мезгіл жетті» – дейді (Серғалиев). Бұл пікірдің айтылғанына біраз уақыт өтті. Бұл бағытта жоғарыда айтылғандай, теледидар тілін зерттеу ісі қолға алынып, теориялық мәселелері біршама ғылыми тұрғыдан игеріле бастады. Теледидар тілінің зерттелініп, мән-мазмұнының ашылуы ұрпақ

тәрбиесінің де қайнар көздерінің бірі. Себебі, көкжәшіктен берілетін ақпараттарға балалар қаншалықты сенсе, ол жақтан естіген сөздерін өмір бойы ұмытпайды. Демек, теледидардан айтылатын әрқайсы сөз ұлтымыздың, тіліміздің ертеңінен айғақ береді.

Радио-теледидар хабарларының тілі қандай дәрежеде дегенде, жинақтап айтар болсақ, жаңалықтарды дер кезінде жеткізу қызметінің қалыптасқандығы; материалдардың нақтылы тақырыппен, жүйемен топтастырылуы; диалогке қатынасушылардың сөйлеуге әзірлену дәстүрі; хабар жүргізушінің еркін түрде, қысылмай сөйлеуі; хабардың берілу тәртібіне сәйкес техникалық құралдардың пайдаланылу реті т.б. біршама тартымды сипатта көрінеді. Радио-теледидар тілі ауызекі сөйлеу тілімен тең емес, арақатынасын ажырату керек. Әрине, сөздерді сұрыптап, керегінше пайдалану хабардың жанрлық ерекшелігіне қарай жүзеге асады. Ауызша сөйлеу түрі болған соң, әдеби тілде, оның норма-заңдылықтарын мүмкіндігінше сақтап жеткізуі қажет. Әсіресе, орфоэпиялық норма, оны құрайтын заңдылықтарды меңгеру, тыңдарман дұрыс түсініп қана қоймай, әсерлі қабылдауы үшін дауыс, интонация, екпінді дұрыс қою, кідіріс жасау, дауыстың сазы, қарқыны, сарыны, биіктігі тәрізді сапалық ерекшеліктерін жетік игеру маңызды болып есептеледі. Осы талаптар тұрғысынан кездесетін кемшін тұстар, жайттар баршылық (техникалық құралдар жеткізілмеуде, юристік заңды білетін адамдар, қазақ тіліндегі көрімдерді көріңіздер) т. б. Сондай-ақ публицистикалық стильдің ауызша түріне бұрыннан қалыптасқан шешендік сөз жатқызылады. «Шешендік сөз (ораторство) – Ежелгі Грекия мен Рим заманынан бері қарай көптеген халықтардың мәдени-рухани өміріндегі өнердің бір түрі. Шешендік өнер мен шешендік сөз өзара тығыз байланысты болғанымен, екеуі екі басқа түсінік атаулары: шешендік өнер актінің, яғни іс-әрекеттің атауы, ол әлеуметтік қызмет атқарады. Шешендік өнер (риторика) — өзінің нысанасы, теориясы, категориялары, тарихы бар жеке сала болады. Ал шешендік сөз - шешендік өнер иелерінің шаршы топ алдында сөйлейтін сөзі. Бірақ көпшілік алдында айтылатын сөздің бәрі шешендік емес. Шешендік сөз мынадай талаптарға жауап беру керек:

1) белгілі бір әлеуметтік мәні бар тақырыпты қозғайтын және шаршы топ алдында айтылатын сөз болуы керек;

2) әңгіме өзегінің дәлелі (аргументі) болуы тиіс, соның арқасында тыңдаушыларға бір нәрсені әуелі түсіндіріп, содан соң ойлантып, ақырында бір харекетке ұмтылдыруды көздеуі қажет;

3) тыңдаушыларға жақсы әсер етіп, сүйсіндіретін эстетикалық қасиеті болуы тиіс.

Қазіргі шешендік сөздердің түрлері былайша ажыратылады:

1) әлеуметтік-саяси тақырыптағы шешендік сөздер – митинг, конференция, съезд, сессиялардағы сөздер, баяндамалар, хабарламалар, радио-теледидардан берілетін саяси, әлеуметтік шолулар т.б.;

2) академиялық шешендік – жоғары оқу орындарындағы дәрістер, ғылыми баяндама, хабарлама т.б.;

3) сот ісіндегі шешендікке прокурордың айыптау сөзі, адвокат-қорғаушының сөзі, айыпкердің сөзі;

4) әлеуметтік тұрмыстағы шешендік;

5) діни қызметте қолданылатын шешендік (құран оқу, қазақша иман сөздері). Барлығына қойылатын басты талап – оның көркем, әсерлі болуы...» (Р. Сыздық) [9, б. 36].

Біз сонымен қатар мектеп оқулықтарына оқушылардың функционалды стильдерді ажырату үшін берілетін тапсырмалардың берілу мәнін де ғылыми зерттеуімізді жүргізу барысында тереңірек түсіндік. Яғни, оқушы публицистикалық стильдерді басқа әдеби тілдік стильдерден ажырата білу арқылы жоғарыда айтқанымыздай тек қисынды ойлау мен риторикалық қасиеттерге ие болып қана қоймай, олар ақ пен қараны, дұрыс пен бұрысты ажыратуды үйренеді, яғни тұлғалық қасиеттерін жетілдіреді. Ал бұл біздің екінші тарауымызда сөз етілетін әдістемемізбен тікелей байланысты.

Сонымен бірге публицистикалық стиль – саясат пен идеологияның құралы ретінде қызмет етеді, әртүрлі саяси ақпараттар ағыны мен жаңалықтарды дер кезінде жеткізіп, оған баға беріп, бұқараға ықпал ету тәрізді маңызды міндеттер атқарады. Қоғамдық мәні бар мәселеге көпшілік назарын аударту мақсатында ой мен сезімге қатар әсер етерліктей экспрессивті-эмоционалды мәндегі тіл бірліктері жиі қолданылады. Мұндай ерекшелікті төмендегі үзінділерден аңғаруға болады: «Абайы жоқ, Жамбылы жоқ, Мұхтары жоқ ел шын бақытсыз болар еді. Не деген әділетсіздік: тұлпарды тұсап қояды да, «ал, шап!» дейді. Депутаттар қазақшаға жүйрік дейді, қазақшаға күйбіктейді. Мемлекет басшыларынан бастап, жергілікті әкімтайға дейін қазақша сөйлемесе, бұл тілде ресми құжаттар жүргізілмесе – оның несі мемлекеттік тіл?!» («Егемен Қазақстан»)[12]. Адамзат баласының жан дүниесін тебіренерлік өткір мәселелердің көтеріліп отырғандығы анық байқалады. Ол мәселе – бүгінгі ана тіліміздің тағдыры. Депутаттар қазақшаға жүйрік дейді, қазақшаға күйбіктейді деген сөйлемдегі қарама-қарсы мағынадағы екі баяндауыш (жүйрік дейді, күйбіктейді) арқылы автор мемлекет органдарындағы азаматтардың сол мемлекеттік заңға бағынбай отырғандығын, заң тізгінінде отырып-ақ, оны мойындамайтынын ащы мысқылдайды, адам мінезіндегі қарама-қайшылықты антонимдік сөздермен орынды көрсетеді. Оқырман көңіліне жылы сезім ұялататын жағымды мәндегі эмоционалды сөздер де, риторикалы сұраулы сөйлемдер де публицистикалық стиль үлгілерінде жиі жұмсалады: Өз халқын әлемге танытатын, ұлттық өнер иелері аз ба бізде? Сонау Әміре салған жол жалғасып барады. Танылған тарлан шеберлердің аттарын қайталамай-ақ, соңғы кезде суырылып шығып, басқа дүниеге белгілі болған бірегей дарындарымыз баршылық (К.Смайлов).

Публицистикалық стильдегі туындыларда автордың (публицистің) басты нысанасы – идеялық көзқарасы мен саяси, адамгершілік бағытының айқындығын таныту, әлеуметтік жүгі бар мәселені көтеруге және оны шешуге ат салысуға қатынасын көрсету. Газеттен алынған төмендегі тағы бір үзіндіге назар аударалық: Қазақстан жеріне қашаннан да көз алартушылар

аз емес еді ғой. Қазақтың дүркін-дүркін қырылып, өспей қалғанының бір қырсығы – осыншама жерге өзгелердің өзеурей қарағандығынан емес пе еді?! (Ш.Мұртаза).

Бұл үзіндіде экспрессивті, бағалауыштық сөздер арқылы автордың қоғамдық-саяси жағдайға қатысы, оған баға беруі, өзіндік көзқарасының әлеуметтік сипаты анық көрінеді. Автордың «көз аларту» деп отырғаны жай көз аларту ғана емес, өзгеге үстемдік жасап, қоқан-лоққы көрсету деген сөздің «сыпайы» қолданысы болса, «қырылып, өспей қалу» – шындықты жалпылай жеткізіп тұрған тура мағыналы сөз. Ал «өзеурей қарау» – суық қолын салғысы келіп, қомағайлана, құныға қарау деген мағынада қолданылған деп түсінуге болады.

Публицистикалық стильдің басты ерекшелігі: ол ұлттық әдеби тілдің жетілуіне, сөздік қазынасының толығыуына зор ықпал етеді, сол арқылы әдеби тілдің лексикалық-грамматикалық жүйесіндегі даму сипатын, жаңа бірліктердің нормалану үдерісін көрсете алады.

Публицистикалық стильдің қысқаша талдау үлгісі: 1.Қарым-қатынас аясы (қолданылатын орны): газетте, саяси-қоғамдық журналдарда (жазбаша түрі), ал жиналыстар мен митингілерде, радио-теледидар хабарларында (ауызша түрі).

2. Қарым-қатынас мақсаты: заттар мен құбылыстардың мәнін ашу, оған көпшіліктің назарын аудару; жұртшылықты белгілі іске жұмылдыру, белгілі бір мақсатқа үндеу, иландыру; сондай-ақ белгілі бір құбылысқа оң не теріс баға беріп, қоғамдық пікір туғызу.

3.Стильдік сипаты: сөз үндеу, жұршылықты иландыру, үгіттік-насихаттық мәнінде жұмсалады. Сөз ой мен сезімге қатар әсер етерліктей болып келеді.

4.Тілдік ерекшеліктері:

а) лексика-фразеологиялық: зат пен құбылысқа оқырман назарын аудару үшін экспрессивті-эмоционалды реңктегі сөздер және бағалауыш лексика (XXI ғасыр көшбасшысы, ұлтжандылық, жарыс жүлдегері, еңбек майданы, ерлік мектебі, бәсекеге қабілетті, жасампаз ел, тұлға, перзент, сыбайлас жемқорлық, ұрпақтар сабақтастығы, егемендік, Тәуелсіздік, бостандық т.б);

– жалпы саяси лексика, халықаралық терминдер, күрделі тіркестер (егемендік, өркениет, бағдарлама, демеуші, халықаралық олимпиада, ұлттық театр, қаржы дағдарысы, Ата заң, тәуелсіздік туы, саяси тұрақтылық, теңге бағамы, ақылы оқу, қолжетімді баспана, т.б);

–тұрақты сөз тіркестері, мақал-мәтелдер, афоризмдер мен перифразалар: Жауапкершілігі ұлан-асыр істе заңғар шыңнан көріну – баршамызға парыз. Алдыңғы кезекте саналы болашаққа ұмтылу керек. «Жалғыз ағаш орман болмайтындай» алған білімің де өз басыңнан артылмаса несі пайда? Үш бәйтерек. Сәкен, Бейімбет, Ілияс! Үшеуінің де жөргегі – ұланғайыр бір даланың топырағы. Үшеуінің туысы қандай бір болса, тұрысы қандай әр бөлек... (Газеттен)

ә) морфологиялық: көптік тұлғалы зат есімдер, күрделі, қысқарған, жалқы, деректі, дерексіз зат атаулары, сан есім, сын есім, етістік тұлғалары, үстеулер (оқиғаның, т.б. қайда, қашан өткені жайлы...) шетелдік жұлдыздар, ең басты бәсекелестер, жиырма бірінші ғасыр, жоғары палата – сенат, т.б.

б) синтаксистік: бұйрықты, лепті, риторикалық сұраулы сөйлемдер, сөз қайталаулар (Мен – тәуелсіз елдің ұрпағы! Бізге қандай қаламгер қажет? т.б.)

Публицистикалық стильдің жанрлық дифференциациясы. Жанрлар тобы. Публицистикалық стиль көптеген жанрда қолданылатынын жоғарыда көрсеттік. Сол жанрларды үш негізгі топқа бөлінеді:

- ақпараттық (сұхбат, репортаж, жазба, хроника);
- аналитикалық (мақала, хат-хабар);
- көркем-публицистикалық (очерк, фельетон, памфлет, эссе).

Қазіргі газет және журнал сөйлеуі үшін жалпы алғанда ашық шақыру, ұраншылдық, риторикалық, ескертілмеген директивтілік тән емес. Ол үшін талдаушылық, баяндаудың дәлелдемесі неғұрлым тән. Өйткені, ұстамды, байсалды дәлелдердің нысаны мәнерлі, яғни экспрессивті болуға және публицистикалық стильдің әсер ететін функциясын іске асыруға қабілетті.

Қазіргі газеттер мен журналдарда мазмұндаудың диалогтық формалары (сұхбат, әңгіме, екі көзқарасқа қарсы қою және т.б.), сондай-ақ ақпараттық-аналитикалық (мақала, пікір және т. б.) маңызды орын алады, мысалы, очерктер мен репортаждар сирек құбылыс болып табылады. Жаңа жанрлар пайда болады: «тікелей желі», «дөңгелек үстел». Біз бұл жанрларды оқыту барысында да қолданып келеміз. Бұл әсіресе, ұжымдық, топтық ойындарда оқушылардың өз ойын айтатын негізгі тәсілдердің біріне де айналып үлгерді.

Қарапайым сұхбаттар, ақпараттық жазбалар (мысалы, ағымдағы аптадағы мәдени шаралар туралы), сауалнамалар, статистика бар. Көркем-публицистикалық топтан очерктер мен эссе бар. Бірақ ең бастысы, әрине, мақалалар журналдарында. Жоғары сынып оқушыларының публицистикалық мақала жазуының да өзіндік мәні бар. Белгілі бір мерекелік іс-шаралар барысында немесе айтулы тарихи оқиғаларға қатысты оқушылар өз ойын ортаға салып, мақала жазады. Оларды қалалық, аудандық газет-журналдарға жариялау арқылы өздеріне үлкен мотивация алады. Мұны кез келген мұғалім ескеруі, осыған орай нақты қадам жасап, түрлі әдіс-тәсілдер арқылы баланың ойының ұшқыр болып жетілуі үшін барын салуы керек. Бұл нағыз замануи мұғалімнің келбетін көрсетеді.

Публицистикалық мақала дегеніміз не? Публицистикалық мақала - бұл аналитикалық жанр, онда әлеуметтік шындық мәселелері терең және жан-жақты қарастырылады. Мақаланың басты стилистикалық белгісі: проблеманы тұжырымдау, оны бағалау – проблеманы талдау, оның пайда болу себептері – осы проблеманы шешу жөніндегі іс-қимыл бағдарламасы болып саналады. Мысалы, «Болашақ жастардың қолында» атты 9-сынып оқушысының мақаласында проблема айтылады, ол талқыланады, яғни ішкі талқы, сосын оның шешу жолдарын өзінше ұсынып көрсетеді. Оқушының сыныптастарына ортақ тақырып беріп, мақала жазуды ұсынсаңыз, әрбір оқушыдан тың идеялар

мен өзіндік пікірлерді таба аласыз. Демек, бұл жоғарыда айтқан гипотезаларымызға аксиома бола алады.

Публицистикалық мақала пікірлерді жандандыруға арналған әр түрлі қоспаларды (эпизодтардың жарқын сипаттамасы, шағын сұхбат, иллюстрациялар) қосуды да көздейді. Мысалы, Ы. Алтынсариннің айтуынша, «Біздер оқысақ, шамнан шырақ жағылады» және «инемен құдық қазғандай» боламыз. М. Жұмабаев ««Мен жастарға сенемін» деп жырлауында қандай мін бар? Әрине, болашақ ұрпаққа деген үлкен сенім бар. Ал ол сенім бүгін ақталып жатыр ма?» Міне, осындай проблематикалық сұрақтарға жауа бере отырып, оқушы көңіл көкжиегін кеңейтіп, білімін молайтады.

Публицистикалық жанрларға тән белгілерді қарастырайық.

Нота – ақпараттық сипаттағы өте кең таралған жанр. Жазбалар газет-журналдарда өз орнын табады. Жазбаның мақсаты - кез келген фактіні, оқиғаны хабарлау. Нотаға тән белгілер – дәлдік, қысқалық. Жазба оқырмандарға не болғаны туралы айтып береді, оларда оқиға туралы тұрақты түсінік қалыптастырады. Жазбада жаңалықтар, фактілер бар. Және бұл жай ғана «қарапайым» факті емес, әлеуметтік мәні бар факт. Жазбалар бейбіт және соғыс уақытындағы оқиғалар, ғылым, мәдениет өміріндегі оқиғалар туралы болуы мүмкін. Жазба журналистің өткенде болған оқиғаның мәнін қысқаша және түсінікті түрде түсіндіре білу қабілетін көрсетеді.

Баяндама – кеңейтілген ақпараттық хабарлама, оқиға туралы әңгіме (мысалы, конференция, симпозиум, жиналыс).

Жазбамен салыстырылған есеп оқиғаның толық шолуы болып табылады.

Баяндамада адамдардың жеке ескертулері, олардың ұстанымдары, автордың сыни пікірлері, т.б.

Баяндама шынайылығымен, құжаттамасымен, қысқалығымен және біршама қатаңдығымен ерекшеленеді. Ол шығармашылық шегіністерге шыдамайды. Баяндамаға қойылатын ең маңызды талап – хабардың нақтылығымен шынайылығы [13, б. 56].

Көркем әдебиетке жол берілмейді. Автор тура сөйлеуді де, дәйексөзді де, жанама сөйлеуді де қолдана алады, қолда бар деректерге сүйене отырып мәтін жаза алады.

Есеп тікелей ақпараттық және аналитикалық болуы мүмкін. Аналитикалық есепте автордың пікірлері мен дәлелдемелері болуы мүмкін. Үшінші түрі – тақырыптық есеп беру. Тақырыптық есеп – тақырып бойынша әртүрлі материалдарды талдау.

Сұхбат – журналист пен бір немесе бірнеше адам арасындағы әңгіме. Сұхбаттың өзінің нақты тақырыбы болуы мүмкін немесе ол әртүрлі «дерексіз» тақырыптарда болуы мүмкін. Сұхбаттасушы сұрақтарға жауап береді, әңгімелейді, алған әсерлерімен бөліседі. Басқа ақпараттық жанрлар сияқты сұхбат дәл, мазмұнды және оқырмандарды қызықтыратын болуы керек.

Репортаж – автордың «Мені» арқылы өткен оқиғалардың шежіресі. Баяндаманың өзегінде әрқашан оқырманның көз алдында өрбіп жатқан әлеуметтік маңызы бар оқиға жатыр. Баяндама сенімді болуы керек, фактілер

бұрмаланбауы керек, бірақ сонымен бірге автордың позициясы да қызықтырады.

Репортаж өзінің шапшандығымен, серпінділігімен, көрнекілігімен, қатысу әсерін жаңғыртатын авторлық «меннің» айқын позициясымен ерекшеленеді [13, б. 68].

Мақала, шолу, түсініктеме – танымал аналитикалық жанрлар. Соңғы уақытқа дейін баяндама икемді нысаны бар мақала нысандарының бірі болып саналды. Баяндама оқиғаға жауап ретінде, саяси баяндама т.б. Бірақ баяндама мақаладан ерекшеленеді және оқиғалардың хроникасын сипаттауға көбірек бағытталған. Түсініктеме қоғамдық өмірдегі маңызды оқиғаларды жедел түсіндіру үшін қажет. Түсініктеменің көлемі шағын, автордың назары кез келген бір фактіге немесе фактілер тобына аударылады. Түсініктеме қоғам өмірінде болып жатқан оқиғаларды нақтылау, фактілер мен мәліметтерді нақтылау үшін қажет.

Тәжірибе көрсеткендей, әртүрлі тақырыптар бойынша пікірлер өте өзекті. Түсініктемелер әсіресе халықаралық басылымдарда табысты.

Түсініктеме – публицистикалық нақтылау, оның аясында автордың саяси ұстанымдарынан фактілер мен құбылыстарды талдау.

Түсініктеме қысқа және нақты болуы керек. Ол ирониялық, сыни болуы мүмкін, ғылыми стиль элементтерін қамтиды және т.б. Газет тәжірибесі бір-біріне жақын бір немесе бірнеше фактілерге, қысқаша пікірлерге негізделген көлемі жағынан қарапайым мысалдардың көп санын береді. Сонымен қатар, автор әртүрлі дереккөздерден алынған фактілерге сүйеніп, белгілі бір құбылыстың тарихын ақтарып, оқырмандарға оның шынайы мәнін ашатын егжей-тегжейлі пікірлердің болуын жоққа шығаруға болмайды.

Мақала газеттер мен журналдардың жетекші жанры болып табылады, мақалалар қазіргі уақытта интернеттегі сайттарда жиі қолданылады. Мақалалар саяси тақырыптан бастап күнделікті тақырыптарға дейін жазылады.

Мақала өте күрделі, бірақ өте қызықты жанр. Ол теориялық және практикалық жалпылаудың ең кеңдігімен, әртүрлі фактілерді талдаумен және басқа жанрлармен салыстырғанда авторлық ұстаныммен сипатталады. Мақала жанры мерзімді басылымдардың көпшілігінде бар, олардың деңгейі мен бағытын көбіне өзі анықтайды [13, б. 74].

Шолу ғылыми, әдеби және өнер туындыларын бағалауға мүмкіндік береді. Рецензияның басқа жанрлардан басты айырмашылығы оның объектісі шындықтың тікелей фактілері емес, бұрын зерттелген, түсінілген және кітаптарда, спектакльдерде, фильмдерде және т.б. көрініс тапқан фактілер мен құбылыстар болып табылады. Шолуда артықшылықтар мен кемшіліктер бағаланады ғалымның немесе суретшінің еңбегін, зерттеу нәтижелерін өмірмен салыстыру, тиісті қорытынды жасау.

Рецензия, әдетте, бір немесе екі жұмысты қарастырады, оларға басқа міндеттер қоймай, оларға баға береді. Шолу мүмкіндік береді. Шолудың негізгі мақсаты – оқырманға талданған шығарманы түсінуге, оның күшті және әлсіз жақтарын анықтауға көмектесу. Шолу әрқашан мақсатты, белгілі бір аудиторияға, оқырмандар тобына арналған. Онда қарастырылып отырған

шығарма туралы, оның авторының ниеті туралы деректер келтіріліп, талдау жасалып, шығарманың әлеуметтік мәні көрсетіледі.

Шолу белгілі бір уақыт пен географиялық шекарамен шектелген оқиғалар мен фактілер жүйесін түсінуге негізделген ең танымал жанрлардың бірі. Шолу оқырманға айналадағы шындықтың бай, жан-жақты бейнесін береді, қоғамдық өмір құбылыстарының арасындағы байланыстарды ашады, олардың даму тенденциясын көрсетеді.

Рецензия жанр ретінде мынадай ерекшеліктерге ие: автор бір фактімен, бір оқиғамен емес, азды-көпті кең ауқымды фактілер, оқиғалар, жағдайлар, құбылыстар, процестер, қоғамдық өмірдің аспектілерімен әрекет етеді. Бұл кездейсоқ емес, мұқият тандалған фактілердің жиынтығы, олар суреттелетін шындықтың шынайы бейнесін құрайды, ол мәдениет, әдебиет, экономика және т.б. Шолу жалпы әлеуметтік өмірдің элементтерін сипаттайды.

Памфлет – көркем публицистиканың кең тараған жанры. Памфлеттің ерекшелігі - жағымды кейіпкердің жоқтығы. Оның рөлін оқиғаларға, фактілерге, актерлерге өз көзқарасын білдіре отырып, автордың өзі алады. Бейнелерді памфлетерлер полемикалық мақсатта пайдаланады, сондықтан прототиптермен байланысы ашық, бейненің мәні оның саяси бағасында. Әрекет тез дамиды брошюраларда суреттеу (интерьер, пейзаж) азырақ кездеседі, баяндауда эпизодтар қысқартылған, кейіпкерлердің портреттері жоқ.

Памфлет мәтінінде автордың болуы әрқашан тұспалданады, бірақ ол анық айтылмауы мүмкін. Памфлет мәтінінде автордың қатысуын білдіру әдістері өте алуан түрлі. Памфлет түсініктеме, шолу, шолу құрылымына еніп кете алады. Памфлеттер зиянды ирониямен, өткір сатиралық бағытпен, бар әдет-ғұрыптар мен бұйрықтарды жоққа шығарумен сипатталады.

Фельетон да көркем публицистиканың өте танымал жанры. Фельетон сөзі Францияда 18 ғасырдың аяғында дүниеге келген, аудармада парақ дегенді білдіреді. 1800 жылдан бастап фельетон газеттің қосымшасына айналды. Газетті қосымшасы бар немесе қосымшасыз (фельетонсыз) сатып алуға болатын.

Фельетон алуан түрлі және түрлі-түсті қоспаны шығарды: театрлардың репертуары, ақылы жарнамалардың барлық түрлері, сән жарнамалары, поэтикалық харадтар, жұмбақтар және т.б. Кейінірек театрландырылған шолулар, көрмелер туралы баяндамалар, ғылыми кездесулер, көпшілікке арналған лекциялар, өлеңдер, үлкен өлеңдерден үзінділер басымдыққа ие болады. Оқырман хаттары да басылды.

Фельетондар 19 ғасырдың аяғында ерекше танымалдыққа ие болды. Ресейде фельетондардың атақты авторы А.П. Чехов. Фельетон өте танымал жанр болды, оны тек астаналық басылымдарда ғана емес, барлық губерниялық газеттерде кездестіруге болады. Жаңа дәуірдің тұсауы қоғамдық-саяси өмірдің қарқынын жеделдетуге әкеледі. Баспасөз бүгінгі тақырыпқа тезірек жауап береді. Саясат, өнер, әдебиет, экономика, ғылым, күнделікті өмір салаларындағы сан алуан құбылыстар фельетоншылардың көзқарасына түседі [13, б. 85].

1917 жылдан кейін Кеңестік Ресейде фельетон жанрына ерекше көзқарас қалыптасты. Фельетон филистер мен буржуазияның өмірін келемеждеді, жаңа пролетарлық мәдениеттің құндылықтарын дәріптеді. Социализм дәуіріндегі фельетон бұрынғыдай көңілді, жеңіл болған жоқ. Журналистиканың пафосы әмбебап кеңдікке ие болды. Фактография мен деректі фактілерге қызығу сәнге айналды.

Фельетон ойын-сауық функцияларын жоғалта бастайды. Ол қатал сыншыл мінезге ие бола бастады, таптық мүдделерді қорғай бастады, оқырманды большевиктік құндылықтар мен мұраттарға баулу, жаңа мәдениетті тәрбиелеу. Сөйтіп, таза ойын-сауық жанрынан фельетон қатал және қатал сатира жанрына ауысады.

Әдебиет пен публицистика теориясында ұзақ уақыт фельетон табиғаты туралы талас-тартыстар болды. Дегенмен, зерттеушілер фельетон – жанр – көркемдік, публицистикалық деген пікірде. Қоғамдық жүйенің өзгеруіне байланысты фельетонға, оның мазмұнына деген көзқарас өзгерді, бірақ оның мәні сол күйінде қалды.

Фельетондағы сатира ақпаратты тікелей және жасырын беру ерекшеліктеріне қызмет етеді. Ақпаратты берудің тікелей нысаны оқиғалардың барысын көрсетеді. Ақпаратты берудің жасырын формасының өзіндік астарлы мәтіні бар, онда автор меңзейді, оқырманға өз ойының барысын түсінуге мүмкіндік береді.

Фельетон мұқият ойластырылған болуы керек. Кейбір авторлар пропорция сезімін ұмытады. Бірақ бұған жол беруге болмайды. Е.Полянскийдің айтуынша, «фельетон электр тогы сияқты». Оны ұтымды, сауатты пайдалана білу маңызды.

Фельетонның көркемдік құрылымында оқиғаның бастау нүктесі болып табылатын факт, тақырып бар. Фельетонның өз қаһармандары бар, оның ішінде аты-жөні, деректері бар, бірақ бұл мәліметтердің бәрі ойдан шығарылған, яғни болмысы шынайы өмірден көшірілген, бірақ кейіпкерлердің аты-жөні ауыстырылған. Автор ойдан шығарылған фактілерді қоса алады, бірақ олар оқиғалардың бүкіл бейнесін өзгертпеуі керек және жағдай өте болжамды болуы керек.

Фельетонның белгілі бір композициялық ерекшеліктері бар. Ол бүкіл шығарманы жазуға себеп болған нақты фактіні айтудан басталады. Фельетон жазғанда ассоциативтілік қолданылады. Оқырмандарға жақсы таныс, фельетон тақырыбымен әйтеуір астасып жатқан образдар мен ұғымдарды пайдалану – аудиторияға әсер етудің тиімді әдістерінің бірі.

Психологтар түсінікті салыстыру оқырмандарға кез келген дерлік оқиғалар мен мәселелер туралы автордың пайымдаулары мен ойларын оңай түсінуге және қабылдауға көмектеседі деп санайды. Көрнекі иллюстрация, мысалы, мәтіндегі белгілі сюжеттер, кейіпкерлер, бейнелерді пайдалану болуы мүмкін. Көптеген оқырмандар үшін бұл бала кезінен таныс идеяларды еске түсіреді, олардың көмегімен түсінуге және, ең бастысы, сипатталған оқиғаларды, фактілерді, жағдайды және т.б.

Бәлкім, журналистер көбіне әдеби шығармалардан алынған және өте танымал метафораларды, аллегорияларды, аллегорияларды, гипербодаларды, әртүрлі «қатты сөздерді» пайдаланады. Бұл тізімге күлкілі әсер тудыратын штамптарды қосуға болады. Әдеби шығармалардың, спектакльдердің, фильмдердің, жарнамалардың белгілі сюжеттерімен және кейіпкерлерімен байланысты бірлестіктерде мүмкіндіктер кем емес. Көбінесе фельетонда астарлы сөздер мен тәмсілдерден, мақал-мәтелдерден, сондай-ақ классикалық ариялардың сөздерінен немесе әйгілі болған халық әндерінен қосындылар кездеседі.

Қауымдастықтардың арсеналы шексіз әртүрлі. Дегенмен, жағымсыз ұқсастықтарды, екіұштылықты, жалаңдықты немесе дәрекілікке жол бермеу үшін белгілі бір құралдардың орындылығын ескеру маңызды. Ассоциациялардың басты мақсаты – фельетоншыны «қызыл сөзбен» жаркылдау емес, олардың оқырманға қандай да бір құбылыстың немесе оқиғаның мәнін көзбен жеткізу.

Кез келген фельетонның қажетті элементі – автордың бетпердесі. Ол кеңестік фельетонда негізгі жанрлық, типологиялық белгі болған субтекст жасау үшін қажет. Ішкі мәтін жанрдың әртүрлі әлеуметтік жағдайларға бейімделе отырып (формасын өзгерту арқылы) тарихи анықталған дамуын көрсетеді.

Ішкі мәтінді құрудың негізгі әдісі - олардың көп өлшемділігіне негізделген фактілермен ойнау.

Автор мен оқырман фактілерді талдай отырып, бірге жүреді. Кейде автор айтушының өзіндік бетпердесін киеді. «Кейде автор мен баяндауыш ұстанымдары арасындағы ұқсастық айтарлықтай үлкен, бірақ ешқашан абсолютті емес. Баяндауыштың бетперделері сатирикке не келеке, не байсалды, не қарапайым, не моральзатор болуға мүмкіндік береді. Бұл ретте автор баяндауышты кейіпкерлер санына енгізе алады немесе оқиғалардың дәстүрлі тіркеушісін қалдыра алады.

Эссе – бұқаралық ақпарат құралдарының барлық қызметтерін қамтитын, тәрбиелік функцияларды жүзеге асыратын танымал публицистикалық жанр. Эссе – журналистика мен көркем әдебиеттің бір түрі. Эссе журналистер арасында да, жазушылар арасында да кең тараған, оларды іс жүзінде жиі пайдаланады.

Эссе мәтініндегі көркем баяндаудан айырмашылығы, автор кейіпкер туралы әңгімені үзіп, оқырманға тікелей сөйлей алады, бейнеленгенге өз көзқарасын білдіре алады, бұл оған түсінуге, сан алуан фактілерді біріктіруге шексіз мүмкіндіктер береді. кеңістік пен уақыт бойынша бір-бірінен алшақ жатқан құбылыстар.

Сонымен, жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, публицистика жанрлары мазмұны жағынан алуан түрлі, бұл журналистердің қоғамдық, саяси, мәдени өмірдің белгілі бір қырларын аша отырып, дарындылығын танытуға мүмкіндік береді деген қорытындыға келуге болады.

Публицистикалық стильдің тілдік құралдары. Публицистикалық стиль функциялары. Публицистикалық стильдің қарапайым түрі — монолог.

Публицистикалық сөйлеудің басты қағидаты, оның ұйымдастырылуының негізі мен ерекшелігі оның «ашықтығы», тікелей, авторлық «мен»нің сөйлеуі, себебі публицистикалық мәтіннің авторы оқырманға өзінің ой-пікірлерімен, сезімдерімен, бағаларымен жүгінеді. Публицистикада барлық бағалар авторға тиесілі және ол белгілі бір қоғамдық топтың, одақтың, партияның, сыныптың атынан немесе өз атынан сөйлей ме, жоқ па, маңызды емес. Сондықтан публицистиканың сөйлеу құрылымы әрдайым эмоциялық-жеке сипатқа ие. Публицистикалық стильге көптеген функциялар тән. Екі негізгі: ақпараттық (хабарлама, жаңа ақпарат беру) және әсер ететін (оқырманның ақыл-ойы мен сезіміне әсер ету). Журналдарда бірнеше функциялар бар: ақпараттық, ағартушылық, тәрбиелік, ұйымдастырушылық, аналитикалық-сыни, ойын-сауық. Алайда, жоғарыда көрсетілген және сөйлеу стилистикасын тікелей көрсететін негізгі функция әсер ету аспектісіне назар аудара отырып, әсер етуші-ақпараттық мақалалар болады. Бұл екі функция публицистикалық стильдің тілдік құралдарының құрамын және ұйымдастырылуын анықтайды. Стильдің ақпараттық функциясы жалпы қолданылатын лексиканы, стандарттарды, авторлық тілдік бірліктерді пайдалануды талап етеді, себебі бейтарап лексика жаңа ақпаратты қабылдауды жеңілдетеді, коммуникация процесін жеңілдетеді. Мақаладағы ойдың сөзге айналу стереотиптерінің басым көпшілігі оң немесе теріс сипатқа ие. Стильдің әсер ететін функциясы бағалау лексикасын қалыптастыруға ықпал етеді, өйткені публицистің міндеті оқиғалар, құбылыстар, фактілер туралы хабарлау ғана емес, сонымен қатар оларды түсіндіру, оларға әлеуметтік баға беру, оқырманды «қажетті» тұжырымдарға жеткізу. Автор не туралы айтса да, құрылымда оның «дауысы», эмоцияны бағалау, ойдың барысы, әуестенушілік, тақырыпқа толқушылық тікелей көрінеді [14, б. 67]. Авторлық ұстанымның белсенділігі публицистикаға әсер етеді. Тілдік құралдарды пайдалану көпшілік аудиторияға тиімді және мақсатты әсер ету тұрғысынан олардың әлеуметтік-бағалау қасиеттері мен мүмкіндіктерімен айқындалады.

Публицистикалық мақала жазғызу арқылы бала бойында адами құндылықтарды оятумен қатар білім-білікті арттыруға ықпал етеді. Бір қызығы мақаланы жазу барысында оқушы тек өзінің ішкі бағалауын ғана емес, жалпылама ақпараттар жинаумен де айналысады. Бұл арқылы ақпараттық қоғамның ең негізгі қағидасы – ақпаратқа иеленуші бола алады. Ал жас өркеннің ақпараттық сауаттылығы бүгінгі таңда аса маңызды екені түсінікті жәйт.

1.2 Публицистикалық стильдегі сөз жанрларының прагматикалық аспектісі

Публицистикалық стильдің прагматикалық аспектісі жүйелі түрде жан-жақты қарастырылып келеді. Заманауи сөз жаңа формат пен мәселенің әр қиырын, түрлі бағытын қамтиды. Сөз жанрларының көркемдік күші – адам жанының тереңіне еніп, қоғамдық мәселелерді қозғап, қоғамға ой салып үндейді. Публицистикалық стильдің ауызша түрі бүгінгі мәдени

коммуникацияның жоғары формасын құрайды. Біз түрлі газет-журналдардан оқушылар жазған мақалаларды оқу барысында аңғарғанымыз, оқушылардың тілдік қолданыстары мүлде айрықша, үш тілді саясаттың да әсері, әрі жаһандандудың да салдары болар, оқушылар әдеби тіл нормаларына толықтай бағынбайды. Олар заманауи әндердің сөздерінен, түрлі жаңалықтар мен фильмдерден естіп, білген тілдік бірліктерін мақалаларда қолданады.

Әдеби тіл – қоғам өмірінің сан-саласын қамтитын, қоғам мен әлеуметтің қажеттерін өтейтін қатынас құралы. Сала-сала бойынша қызметінің түрлері көбейген сайын әдеби тілдің функционалдық стильдің тармақтары қалыптасып, бір-бірінен ара-жіктері ашылып, дамиды. Осы даму барысында функционалды стильдердің сөз жанрлары көбейеді, сөз байлығының қатары түзіледі, жиі қолданылатын сөздер тобы анықталады. Демек, оқушылардың бүгінгі сөздік қорытындағы «паразиттер» ертең әдеби тілге түрлі өзгеріске түсіп, енуі де ғажап емес. Бұл адаммен қатар оның тілі де дамып отыратынының айғағы. Ізденіс барысында қарастырылған мәселелердің шешімін іздеуде белгілі публицистердің теориялық-танымдық еңбектері басшылыққа алынды. Себебі, нақты бекітілген қағидаларсыз, оқушыларға ақпарат беруге болмайды.

Қазіргі таңда ғалымдардың «сөз жанрларына» анықтама беріп, зерттеп-зерделеуінің мәні – ең алдымен бұл тілдік заңдылық жаңа антрополингвистика бағытының құрылымдық элементі тұрғысынан мәдени және тілдік құндылықтарды сақтаудың негізгі кілті болып табылады.

Сөз жанрлары мәселесіне қатысты ең алғаш ғылыми тұжырымдамаларды ғұлама ғалым, фиолософ М.М. Бахтин еңбектерінен кездестіруге болады. Бұл тілдік құбылысты ол әлеуметтік нақтылықты тілдік ақиқатпен байланыстыратын, қоғам тарихынан тіл тарихына итермелейтін қозғаушы категория деп есептейді.

Жанр ұғымы кейбір ғылыми еңбектерде мәтін типі деген терминдік атаумен айтылып келеді. Егер мәтіннің типтеріне, яғни, түрлерге ажырауының басты себептерін қарастыратын болсақ, онда оның тілдік бірліктері іріктеліп, сұрыпталып, топтасып қолдану ұстанымына байланысты екені бірден айқын байқалады. Мәтіннің типтерге, түрлерге бөлінуі сөздің жанрларға жіктелетіндігін толық көрсетеді. Қазақ тіл ғылымында жанр туралы зерттеулер өткен ғасырдың сексенінші, тоқсаныншы жылдарында басталғанын жоғарыда еңбектерден мысалдар келтіріп айтып өттік. Жанр туралы ғылыми жүйеленген анықтама, ережелер әлі толық тұрақталған жоқ. Әдебиеттану тұрғысынан алып қарағанда «жанр – міндетті» түрлер ретінде қарастырылды, ал қазақ тіл ғылымында сөзтану ғылымы зерттелінбегендіктен, жанр мәселесі тіпті айтыла қойған жоқ [13, б. 42].

Публицистика жанрларының туып, дамуы тілдік стильдердің тармақтарын қалыптастыруда үлкен рөл атқарады. Яғни, тілдік стильдердің пайда болып, жеке өріс алуы тілдегі белгілі жанрлардың дамуымен, өзіндік өріс алуымен тығыз байланысты. Мысалы, ХХ ғасырдың бас кезінде публицистика жанрының өркендеуі газет-журналдардың көптеп шығарылып, олардың өзіндік тіл ерекшеліктері қалыптасуымен тығыз байланысты болды.

Жанр дегеніміз – белгілі бір газет, журнал материалдарының, радио, теледидар хабарының көріну, өмір сүру формасы. Нақтылап айтсақ, болмыс-құбылысты жазып суреттеп айтып берудің, оқиға, фактілерді көрсетудің ғылыми белгілеген, жұрт таныған кескін пішіні болады, ол «жанр» деп аталады [13, б. 24].

Ахмет Байтұрсыновтың тіл білімінде «речь» деп айтылып келе жатқан жанр түрін «сөйлеу» деп атағаны белгілі. Сөйлеу жанры – коммуниканттардың кәдімгі сөйлесу әрекеттерін жүзеге асыратын коммуникативтік оқиғалардың бір түрі десек, ол публицистикалық стильдің бір түрі, оған барлық әдеби жанрлар, оған қоса, ең алдымен, публицистикалық шығармалар (қоғамдық және саяси) жатады. Бұл тілдік жанрлар теориясының, сөйлеушінің (жазушының) сөйлеу барысындағы қарым-қатынасына, коммуникативтік мақсатына орай, әмбебап екендігін көрсетеді.

Кез-келген публицистикалық шығарма, лингвистикалық тұрғыдан алғанда – мәтін. Публицист оқырман аудиториясына ықпал жасайтындай етіп мәтін құрастырады және сол мәтін арқылы күнделікті болып жатқан саяси үрдістердің шұғыл, деректі-эмоционалдық көрінісін сипаттайды. Публицистикалық мәтін ең кемі екі сөйлемнен тұрады, және ол синтаксистік тұтастықты құрайды, сонымен қатар, оның белгілі бір категориялары да бар [14, б. 12].

Сөз жанрлары құрылымдық генезисі тұрғысынан жай және күрделі болып бөлінеді. Жай сөз жанрлары күнделікті қолданыстағы ауызекі сөйлеу тілімен шектелетін болса, күрделі сөз жанрлары – жоғары дәрежедегі антрополингвистика бағытының құрылымдық элементі болып табылады.

Публицистикалық стильде ықпал ету қызметі эмоционалды-экспрессивті сөздермен, көркемдік бейнелілік амал-тәсілдер арқылы прагматикалық мақсатпен жүзеге асады. Публицистикалық стильдің жанрларының бірі – репортаж, француз тілінен шыққан, мерзімді баспасөзде жарияланатын радио мен телеарналар арқылы берілетін оқиға туралы хабарлау. Репортер – ағылшын сөзі. Ақпарат агенттері қызметкерлерінің әр оқиға мен құбылысты жедел жеткізу мәтіні репортаж болып беріледі, оған ресми баяндау, қысқа сұхбат, тарихи хронология жатады.

Публицистикалық ақпарат жанрларының бірі сұхбат ағылшын сөзінен шыққан «беседа» деген мағынаны білдіреді. Қоғам қайраткерлерінің интервью алушымен жүргізетін мәліметтік, дерек алу мақсатындағы мәтін түрі. Сұхбат көбіне сұрақ пен жауапқа құрылады. Сұрақ-жауап диалогтік қатынасқа құралады, сұхбатта сұрақтың түрлері көп кездеседі, сұраулы сөйлемдер, сұрақтың нақтылығы, сұрақтың маңыздылығы, сұрақ жаудыру сияқты сан түрлі сұраққа қатысты стильдік сұрақ процесі туындайды, сұрақта сұраулы сөйлемдер қолданылады. Соның ішінде сұхбат жанрына риторикалық сұрақты білдіретін сұраулы сөйлемнің бұл формасы хабар ретінде айтылған пікірді білдіреді. Мысалы, «Үзеңгі жолдас» сұхбат бағдарламасында сұхбат алушы осы риторикалық сұрақтың әр түрлі стильдік сұрақ тәсілін жиі қолданады. Сұхбаттың монолог, хабарлама, суреттеме, сұхбатнама және ұжымдық деген түрлерінің болуына байланысты, публицистикалық стильде сұрақтың

прагматикалық салмағы ерекше байқалып отырады. Тележурналистика сөз жанрлары үш топқа бөлінеді:

- Ақпараттық жанрлар;
- Талдамалы жанрлар;
- Деректі-көркем жанрлар.

Ақпараттық жанрлар тобына – телеақпарат, бейнесюжет, телеесеп, телерепортаж, телесұхбат жатады.

Телеақпарат – ең басты жанр, әрі ол экран кестесінің көп бөлігін алатын «Таңғы», «Күндізгі», «Түскі», «Кешкі», «Қорытынды» жаңалықтар екі тілде көлемі 20-30 минуттан беріліп жатады. Бекзаттық, жанжалдық хроника, саяси, экономикалық, әлеуметтік, спорт хабарламалары жаңалықтардың көп бөлігін құрайды. Жаңалықтардың молдығынан көрермендердің көпшілігі бүгінде хабардың алдында берілетін қысқаша «лидке» көңіл аударып, сол арқылы өзіне керекті деген тұстарға ғана назар салады. Бүгінде уақыт талабына сай ұлттық және тәуелсіз телеарналар жаңалық хабарларына аса бір мүдделілік танытуда. Искерлік және саяси бағытты ұстанған телеарналар жаңалықты беру кезінде шыншыл, әділ, бейтарап бағдарды ұстанады.

Бейнесюжет – «заметка» «белгі», «қысқа жазба» шындықтан алшақ болмаса да, көңілге қонымдысы «бейнесюжет» деген атау. Журналист өз шығармасын неден бастайды? Жанрдың негізгі функционалдық міндеті актуалды жаңалықтарды хабарлау, әрі оның өзегінде қоғамды толғандырып отырған, шұғыл, қоғамдық мәнге ие дерек жатады. Оны айқындайтын белгісі ондағы жаңалық пен берілуіндегі қысқалық. Журналист үшін маңыздылығы оқиғадағы деректі көріп қана қою емес, ол жайлы баға әрі түсініктеме беру. Бейнесюжеттің кең тараған қысқа түрі хроника әлде жаңалық болып табылады. Хроника – тарихи оқиғаны реттілік жүйелілікпен беру жайлы жазба. Сондықтан журналистикадағы хроника – дерек төңірегіндегі қысқаша хабарлама.

Талдамалы жанрда өмірлік маңызды құбылыстарды зерттеу айрықша мәнге ие. Бір текті деректерді жинақтау кезінде автор оларды қорытындылау мен маңызды мәселені барлық қырынан айқындауға ұмтылыс танытады. Танымдық нысанды кесіндеу, дәл белгілеу, танымдық-тәрбиелік міндеті, оқиғаны кең көрсетуі ауқымды түйін және қорытындысы, әдеби-стилистикалық қалпы, айқындаушы көркемдеуші құралдарымен ерекшеленеді. Ал сценарийдегі тұтастық, белгілі бір ұстаным, идеяның негізінде жүзеге асады. Талдамалы жанрға «31 Арнадағы» «Саясат» бағдарламасын атауға болады. Оның авторы әрі жүргізушісі И.Жұбай «Саясат» бағдарламасы арқылы қазақ тіліндегі ақпараттық-сараптамалық нарыққа өзгеше тыныс ала келді. Автор маңызды оқиғаның төңірегіндегі өз пікірін аудитория алдына алып шығып, сол мәселеге өзіндік тұрғыдан келеді. Сондықтан талдамалы жанрлар құрылымында басты рөл: а) дәлел үшін негізгі тезисті ұсыну; ә) ұсынылған тезисті ашу үшін дәлел құрылымын жүйелеу; б) дәлел жүйесінен қорытынды шығару кезеңдеріне беріледі.

Телеәңгімелесу – хабарламаны тілдесу түрінде жеткізетін теледидардың өзгеше жанры. Телеәңгіме қоғамда қызығушылық тудыратын: саяси,

экономикалық, әлеуметтік, адамгершілік-этикалық, ғылыми және өзге де тақырыптарға арналады. «Ақиқат ауылы» хабарында Б.Құсанбек саяси партияларды қалай құру керек деген әңгімені қозғады. Ол «Алаш» партиясының жетекшісі С.Ақатаевпен ашық әңгімелесті. Осы партияның жағдайынан еліміздегі басқа партиялардың хал-ахуалы да айқын көрінгендей. Бірқатар партиялардың өзінше еркін қимылдауға қаржысы жетпейді, оларды шын мәнінде қолдайтындар саны да аз.

Дөңгелек үстел басындағы әңгіме диалогтік топқа кіреді. Бұл ақпарат жжинау емес, пікірлер алмасу. Егер сұхбат пен баспасөз конференциясында тұлғаға журналистер сұрақ қойып, оған біржақты директивті, жағымды немесе эмонционалдық жауап алынса, ал «дөңгелек үстел» басындағы әңгімеде сұрақ бірнеше адамға қатар арналады. Екіншіден, әңгімеге қатысушылардың әрқайсысы мәселе төңірегінде өз пікірлерін білдіреді. Мақсат – проблеманы бірнеше кәсіби маманның көзқарасы таразысына салып, сыңаржақтылық пен тар ұғымнан арылу болып табылады.

Телешолу. Телешолуды ерекшелеп тұратын қасиеттері: ол аса қатаң фактологиялы, мұнда дерек автордың айқындаған мақсатына сәйкес іріктеліп, топтастырылады, екіншіден, шолушы деректі олардың байланысына қарай айқындап, араларындағы байланысты ашады, әрі оларды байланыстырып тұрған жалпылықты іздестіреді; үшіншіден, шолу материалды зерттеудегі ауқымдылығымен, оқиға ортасында жеке дерек қана болатын түсініктемеден ерекшеленіп тұрады; төртіншіден, шолу көпшілігінде хронологиялық шеңбермен шектеледі. Демек, телеэкрандағы шолушы хабар үстінде: 1) мәліметтерді хабарлау кезінде деректердің өзара байланысына зер салуы; 2) оқиға, деректердің тұтастығына көңіл қоюы. 3) біртектес деректерді жинақтап беруге үнемі көңіл аударып отырғаны қажет.

Тележурналистиканың деректі-көркем жанрларында шығармашылық үрдіс журналистің тәсіл қолдану мәдениеттілігін айқындайды. Оны құрайтындарға танымның әлеуметтік құбылысының жалпы методологиясы (қоғам жайлы біліктілік, журналист оны дәл жағдайға талдау кезінде қолданады) жалпы журналистік методология (журналистикадағы әлеуметтік құбылыс туралы ұғым, оның міндеті, ұстанымдары, көпшілік ақпарат қызметінің заңдылықтары), ақпаратты алу әдістері (үш қайнары: адам, ұжым, құжат, деректі іріктеу, олардың байланыстарын табу) баяндау әдісі (материалға мүмкіндігінше шыншыл түрде мінездеме беру) және кім кінәлі?, «не істеу керек» деген сұрақтарға дәлелді жауап табуы жатады. Телеочерк көркем публицистика жанрларының экрандағы күрделі түрлерінің бірі. Телеочерк деректі материалды зерттеу мен әңгіменің (нақтылы әрекетті эстетикалық игеру) қосылып, біртұтастыққа айналуы болып саналады. Ол жүйелі деректі негізде құрылады. Очерк драмалық шығармаларға композициялық жақындығымен де публицистикадағы өзге жанрлардан өзгешеленіп тұрады. Осында очерк, суреттеме, эссе құбылыстарды жағымды жағынан көрсетсе, ал сатиралық жанрлар фельетон, памфлет, қоғамдағы келеңсіз көріністерді әшкерелейді [15, б. 290].

Сөз жанрларының ішінде рахмет айтуға байланысты да бірнеше топқа топтастырылатын түрлері де жиі кездесіп отырады. Мысалы, оларға тура, жанама, көпшілікке арналған, тілден тысқары тұратын факторлар арқылы анықталатын түрлерін жатқызуға болады. Айтушының интенциясы, ниетіне байланысты рахмет айтудың мынадай түрлері кездеседі:

- Этика нормасына сай немесе сай келмейтін түрлері;
- Айтушының ниетінің эмоционалды түрде берілуі.

Сөз жанрларында рахмет, алғыс айтамын, көп рахмет, рахым етсін, алғыс жаудырамын, мен сізге қарыздармен, өтеуі болар, сізге қалай рахмет айтарымды білмеймін деген дайын стереотиптер кездеседі.

Қазіргі уақытта зерттеушілердің сөз актілері, сөз жанрлары, айтылым, дискурс, сценарий, фрейм, концепт деген атауларды қолдануы да осы мәселені терең талдау пен пайымдауларды ғылыми тұрғыдан бір жүйеге келтіруді талап етеді [16, б. 22].

Публицистикалық мәтін құрау үшін аса қажетті категориялардың бірі пресуппозиция. Ол – семантикалық құбылыстарға байланысты және айтпаса да сезіліп тұратын мәліметтер. «Астарлы қолданыстар публицистің субъективті шындыққа жағымды, жағымсыз бағалауыштық ойын білдіру үшін қажет» [17, б. 28].

Зерттеуші Ф.Жақсыбаева: «Газет–публицистикалық стиль әр түрлі жанрлармен беріледі. Газеттік-публицистикалық стильдің жанрларын екі жанрлық-стилистикалық топқа бөлуге болады. Олар: таза газеттік жанр – ақпараттық жанр және эсер ету функциясын атқаратын – аналитикалық жанрлар», – деп екі топқа бөліп қарастырады [18, б. 14].

Көркемдеп суреттеу құралдары бойынша (әдеби тіл, стиль, образдылық) жіктеледі. Жанр осы белгілердің біреуімен ғана емес, олардың жиынтығымен де анықталады. Кейбір жанрлардың жалпы сипаттамасы бар. Соған байланысты жанрды үш топқа бөлуге болады:

- ақпараттық: оған мақала, есеп, репортаж бен интервью жатады. Олар фактілер мен құбылыстарды жедел көрсетеді;
- аналитикалық: корреспонденция, мақала, рецензия, хат, шолу. Оларда фактілер, оқиғалар, қорытындылар мен пікірлер зерттеледі және талданады;
- көркем-публицистикалық жанр: ұғымдық, образды-көркемдік құралдарды біріктіреді, эмоционалдығы күшті болады [19, б. 213].

Ал, М.М. Бахтиннің пікірінше, сөйлеу жанрлары дегеніміз, «айтушы үшін өзі жасамаған, оған берілген», «айтылымның берік тақырыптық композициялық және стилистикалық типтері», «сөйлеу тұтастығын жасаудың типтік модельдері». «Егер сөйлеу жанрлары болмаса сөйлеу қарым-қатынасының болуы мүмкін емес еді» [20, б. 242].

Әр сөз жанрларының өзіне тән ерекшеліктері бар. Функционалды стильдердің ішіндегі публицистикалық стильдегі сөз жанрларын алып қарастырайық. Публицистикалық стильдегі сөз жанрларының әрқайсысының өзіне тән ұқсастықтары мен айырмашылықтары бар. Публицистикалық стильге жататын сөз жанрларының ұқсастықтары қоғамда болып жатқан оқиғаларды

халыққа жылдам жеткізуді қамтамасыз етеді, жазылған немесе айтылған пікірдің шындығына оқырманның көзін жеткізіп қана қоймайды, сол берілген оқиға туралы көпшіліктің көзқарасын қалыптастырады. Публицистикалық стильдің жанрлары әр түрлі болғанмен, сипаты ортақ, тілдік бірліктерді тандауы ұқсас, бірақ ықпал етуінің сапасы әр деңгейде болады. Ең бастысы, публицистикалық стильдің маңызды міндеті өмірде болып жатқан оқиғаларды тез жеткізу, мәнін ашу, баға беру, халыққа ықпал ету сияқты коммуникативтік-прагматикалық қызмет атқаратын диапазонды кең стиль түрі болғандықтан, сөз жанрлары да көбейе түседі. Ал айырмашылығы – көлеміне, берілетін хабардың мазмұнына, көкейкестілігіне, айтушының проблеманы қандай дәрежеде жеткізуі сияқты прагматикалық бағдарына байланысты, сондықтан жанрлар тобы шоғырланып, өзінің маңыздылығын тағы да алға шығарып отырады.

1.3 Публицистикалық стильдің мектеп бағдарламаларындағы көрінісі

Негізгі орта білімнің мақсаты – тұлғаның жалпы мәдениетін қалыптастыру, тұлғаны қоғам өміріне бейімдеу, кәсіпті, мамандықты саналы түрде таңдауға және меңгеруге негіз жасау, оның ішінде білім алушылардың білім беруге ерекше қажеттіліктері мен жеке мүмкіндіктерін ескеру.

Негізгі орта білім берудің негізгі міндеттері білім алушылардың:

- 1) рухани-адамгершілік қасиеттерін;
- 2) ғылым негіздері бойынша базалық білім жүйесін;
- 3) өздігінен білім алу және тұлғалық өзін-өзі дамыту дағдыларын;
- 4) оқу, жобалау, зерттеушілік іс-әрекеттерін жүзеге асыру дағдыларын;
- 5) сыни және шығармашылық ойлау дағдыларын;
- 6) қоғамда өз қабілетін өзі іске асыру және өзара әрекет жасау

дағдыларын қалыптастыру мен дамыту болып табылады.

Міне, осы орайда негізгі орта білім беретін мекеменің (мектептің) оқу бағдарламасында «Қазақ тілі» пәні ерекше орын алады. «Қазақ тілі» пәнінің оқу бағдарламасы функционалдық-коммуникативтік бағытқа негізделіп құрастырылады. Ол оқушылардың тіл туралы түсініктерін тереңдетіп, ұлттық мәдениет пен әлемдік мәдениеттің маңыздылығы туралы түсініктерін кеңейтеді.

Республиканың жалпы білім беретін мектептеріндегі оқу процесі Білім және ғылым министрінің 2012 жылғы 8 қарашадағы № 500 бұйрығымен бекітілген Үлгілік оқу жоспарларымен (2021 жылғы 26 наурыздағы № 125 бұйрығымен өзгерістер мен толықтырулар енгізілген) жүзеге асырылады.

«Қазақ тілі» пәнінен 5-9-сыныптардың оқу процесі ҚР БҒМ 2013 жылғы 3 сәуірдегі № 115 бұйрығына өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» ҚР БҒМ міндетін атқарушының 2017 жылғы 25 қазандағы № 545 бұйрығымен (ҚР Әділет министрлігінде 2017 жылы 13 қарашада № 15982 тіркелген) бекітілген «Негізгі орта білім беру деңгейінің «Қазақ тілі» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасымен және ҚР БҒМ 2017 жылғы 27 шілдедегі № 352 бұйрығына өзгерістер енгізу туралы» ҚР БҒМ 2019 жылғы 7

наурыздағы №105 бұйрығымен (Қазақстан Республикасының Әділет министрлігінде 2019 жылғы 12 наурызда № 18382 болып тіркелді) бекітілген Ұзақ мерзімді жоспар негізінде жүзеге асырылады.

«Қазақ тілі» пәні бойынша 7-8-сынып білім алушыларының біліміндегі олқылықтардың орнын толықтыру мақсатында төменде күрделі деген оқу мақсаттарының жобасы ұсынылды.

1-кесте. Ұсынылған оқу жобасы

7-сынып	8-сынып
Тыңдалым және айтылым	
әлеуметтік-қоғамдық, оқу-еңбек тақырыптарына байланысты диалог, монолог, полилогтердегі (интервью, пікірталас, жаңалық, ән, көркем әдеби шығармалардан үзінді) автор көзқарасы мен көтерілген мәселені талдау	әлеуметтік-қоғамдық, мәдени-тарихи тақырыптарға байланысты диалог, монолог, полилогтердегі (интервью, пікірталас үзінді) автор көзқарасы мен экспресивті-эмоционалды сөздердің рөлін талдау
Оқылым	
публицистикалық және ресми стиль ерекшеліктерін қолданылған тілдік құралдар арқылы тану	публицистикалық және ғылыми стиль ерекшеліктерін қолданылған тілдік құралдар арқылы тану
Жазылым	
жанрлық және стильдік ерекшеліктеріне сай көркемдегіш құралдарды орынды қолдана отырып, шағын мақала, нұсқаулық, әңгіме құрастырып жазу	жанрлық және стильдік ерекшеліктеріне сай тілдік құралдарды орынды қолданып, мақала, аннотация, тезис құрастырып жазу

Жоғарыда айтқанымыздай «Қазақ тілі» пәні бойынша жаңартылған мазмұндағы бағдарламаның ерекшелігі қазақ тілін функционалдық-коммуникативтік тұрғыдан оқытуға назар аударылып, төрт дағдыға негізделген:

- 1) тыңдалым және айтылым;
- 2) оқылым;
- 3) жазылым;
- 4) әдеби тіл нормаларын сақтау

«Тыңдалым және айтылым» бөлімі оқушылардың төмендегі дағдыларды үйренуіне мүмкіндік береді: мәтін үзінділері бойынша болжам жасау, өз

біліміне сүйеніп тақырыпты жалғастыру, мамандандырылған тар аядағы арнайы мәтіндердегі (дәріс, интервью, пікірталас, мақала) мақсатты аудиторияға арналған терминдер мен ұғымдарды, тілдік оралымдарды талдау, тыңдалған мәтіндегі ақпаратты ғаламдық мәселелермен байланыстыра білу, мәтінде көтерілген мәселені (қоғамдық-саяси) талдай отырып, негізгі ойды анықтау, мәтінде көтерілген мәселеге автор мен оқырманның қарым-қатынасын ескере отырып, сұрақтар құрастыру және бағалау, коммуникативтік жағдаятқа сай көпшілік алдында тиісті сөйлеу әдебін сақтай отырып, дұрыс сөйлеу тілінің лексикалық, фонетикалық-морфологиялық, синтаксистік ерекшеліктерін ажыратып, орынды қолдану;

«Оқылым» бойынша: әртүрлі графиктік мәтіндердегі (кесте, диаграмма, сызба, шартты белгі) мәліметтерді талдау, негізгі үрдістерді анықтау, ғылыми көпшілік және публицистикалық стильді тілдік құралдар арқылы тану (терминдер, тілдік оралымдар, өзге стиль элементтері), әртүрлі стильдегі мәтіндердің жанрлық ерекшеліктерін таба білу, ауызекі сөйлеудің стильдік бедерін дұрыс қолдану, публицистикалық шығарма тілінің стильдік бедерін дұрыс қолдана білу, ресми іс-қағаздары тілінің сөз бедерін дұрыс қолдана білу, көркем әдебиет тілінің сөз бедерін дұрыс қолдана білу, әртүрлі стильдегі мәтіндердің тақырыбын, мақсатты аудиторияға сәйкес қызметін, құрылымын, тілдік ерекшелігін салыстыра талдау (фонетикалық деңгей, лексикалық деңгей, морфологиялық деңгей, синтаксистік деңгей негізінде), мәтіндегі негізгі ойды анықтау, көтерілген мәселеге баға беріп, мәліметтер мен пікірлерді өңдей білу, белгілі бір мақсат үшін оқылым стратегияларын жүйелі қолдана білу, БАҚ, энциклопедиялық, ғылыми-көпшілік деректерді ала білу, сілтеме жасау жолдарын білу. «Жазылым» бойынша: жоспар түрлерін құру (қарапайым, күрделі, тезистік), ауызекі сөйлеу стилінде элеуметтік жағдайларға сай мәтін құрастыру, ресми қарым-қатынас аясында ресми құжат түрлерін жазу: сенімхат, кепілхат, өтінім, тапсырыс, келісімшарт, еңбек шарты, шарт, еңбек келісімі және т.б. мәтіндер құрастыру, ғылыми стильдің стильдік және жанрлық ерекшеліктерін ескере отырып, баяндама, мақала, лекция, баяндама тезистері, аннотация, түйіндеме, рецензия және мәтіндер құрастыру, публицистикалық стильдің стильдік және жанрлық ерекшеліктерін ескере отырып, мақала, репортаж, сұхбат, ақпарат, информациялық хабар, очерк, памфлет жазу, көркем әдебиет стилінің стильдік және жанрлық ерекшеліктерін ескере отырып мәтіндер құрастыру (таңдау бойынша), мәтін құрылымын сақтай отырып, әртүрлі графиктік мәтіндегі деректерді салыстырып, маңызды тұстары мен үрдістерді талдап жазу, эссе түрлерінің құрылымын сақтай отырып, көтерілген мәселе бойынша өзіндік пікір жаза білу, оқылым және тыңдалым материалдары бойынша негізгі ақпаратты іріктей отырып, түртіп жазу (конспектілеу), әртүрлі тақырып бойынша көркемдегіш құралдарды ұтымды қолданып, шығармашылық жұмыстар (өлең, хат, әңгіме, шығарма) ұсына білу, жазба жұмысын абзац пен бөліктерге бөлу, ойын (ақпарат, идея) дұрыс жүйелеп, логикалық және стильдік түзетулер енгізу, редакциялау.

«Әдеби тіл нормалары» бойынша: орфографиялық нормаға сай жазу, сөздерді фонетикалық принцип негізінде жазу, сөздерді морфологиялық

фонематикалық принцип негізінде жазу, сөздерді тарихи-дәстүрлік принцип негізінде жазу, сөйлем соңында қойылатын тыныс белгілерді дұрыс қою (нүкте, сұрау белгісі, леп белгісі, көп нүкте), сөйлем ішінде қойылатын тыныс белгілерді дұрыс қою (үтір, нүктелі үтір, жақша, қос нүкте, тырнақша, сызықша).

Ақпаратты талдау, жалпылау, жіктеу, сондай-ақ әртүрлі жанрда және стильдерде мәтіндер жазу, жеке, іскерлік хат жазысу, түйіндеме, мақала, аннотация, тезис құрастыру, берілген тақырып бойынша эссе жазу дағдылары мен қабілеттерін жетілдіру тілді оқуды ынталандыруға септігін тигізеді. Сабәқ жоспарын құрастыру барысында оқушылардың деңгейі мен қажеттілігіне сай әдеби тіл нормаларын қалыптастыруға назар аударған дұрыс.

Тілдік бірліктер мен құрылымдарды, яғни грамматиканы оқыту коммуникативтік контекст негізінде жүзеге асырылуы керек. Яғни мұғалім тіл туралы білім қалыптастырудан гөрі тілдік қолданыс, грамматиканың функционалдығына назар аударуы тиіс.

«Қазақ тілі» пәні бойынша 10-сынып білім алушыларының білімінде орын алған олқылықтардың орнын толықтыру мақсатында 9-сыныпта өткен оқу мақсаттарын 10-сыныптағы оқу мақсаттарымен кіріктіріп меңгерту ұсынылады.

2- кесте. Ұсынылған оқу жобасы

Тыңдалым және айтылым	
9-сынып	10-сынып
Әртүрлі жанрдағы кең көлемді мәтіндердегі (дәріс, интервью, пікірталас, мақала, жолдау) мақсатты аудитория мен көркемдегіш құралдардың рөлін талдау	Көпшілікке арналған дәріс, интервью, мақала, очерктің құрылымы мен рәсімделуін білу, жанрлық ерекшеліктерін талдау
Оқылым	
Әртүрлі стильдегі мәтіндердің тақырыбын, қызметін, құрылымын, тілдік ерекшелігін салыстыра талдау	Әртүрлі стильдегі (ғылыми, ресми ісқағаздар, публицистикалық, көркем әдебиет, ауызекі сөйлеу стилі) мәтіндердің тақырыбын, мақсатты аудиторияға сәйкес қызметін, құрылымын, тілдік ерекшелігін салыстыра талдау
Жазылым	

Эссе құрылымы мен даму желісін сақтап, көтерілген мәселе бойынша екіжақты пікірді немесе жағдаятты талқылау, біреуіне таңдау жасап, өз ойын дәлелдеп жазу (аргументативті эссе)	1 қажетті ақпараттарды орынды қолданып, көтерілген мәселе бойынша өз ойын дәлелдеп эссе жазу («келісу, келіспеу» эссесі, дискуссивті эссе, аргументативті эссе)
---	---

11-сынып білім алушыларының білімінде орын алған олқылықтардың орнын толықтыру мақсатында 10-сыныпта өткен оқу мақсаттарын 10-сыныптағы оқу мақсаттарымен кіріктіріп меңгерту ұсынылады.

3-кесте. Ұсынылған оқу жобасы

Тыңдалым және айтылым	
10-сынып	11-сынып
Мәтінде көтерілген мәселені (қоғамдық-саяси) талдай отырып, негізгі ойды анықтау және ғаламдық мәселелермен байланыстыру	Мәтінде көтерілген мәселені (қоғамдық-саяси, ғылыми) талдай отырып, негізі ойды анықтау және ғаламдық мәселелермен салыстыру
Оқылым	
Көпшілікке арналған дәріс, интервью, мақала, очерктің құрылымы мен рәсімделуін білу, жанрлық ерекшеліктерін талдау	Таза ғылыми стильдегі дәріс, интервью, мақала, баяндама, тезис, аннотация, рецензияның құрылымы мен рәсімделуін білу, жанрлық ерекшеліктерін талдау
Жазылым	
Түрлі тақырып бойынша көркемдегіш құралдарды ұтымды қолданып, шығармашылық жұмыстар (өлең, хат, әңгіме, шығарма) ұсына білу	Түрлі тақырып бойынша көркемдегіш құралдарды ұтымды қолданып, шығармашылық жұмыстар (өлең, әңгіме, естелік, шығарма) ұсына білу

Осы орайда, 10-11 сынып тақырыбына келгенде «Абай мектептеріндегі» оқу бағдарламасының, оның ішінде қазақ тілі пәнінің (публицистиканың) орны ерекше екенін де айта кеткеніміз жөн. «Абай мектептері» желісіндегі оқу процесі ҚР БҒМ 2020 жылғы «27» қарашадағы № 496 бұйрығымен бекітілген Жалпы орта білім беру деңгейінің қазақ тілі мен әдебиетін тереңдете оқытатын гуманитарлық бағыттағы мамандандырылған желілік «Абай мектептерінің»

10-11- сыныптарына арналған «Қазақ тілі» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасымен (оқыту қазақ тілінде) жүзеге асырылады.

«Қазақ тілі» пәнін оқытудың мақсаты – мемлекеттік тілді қадірлейтін, қоғамдық мәнін түсінетін тұлға қалыптастыру, қазақ әдеби тілі нормаларын сақтап, дұрыс қолдана білуге, шығармашылыққа үйретуге, ең бастысы, орта мектепке сай лингвистикалық білім беру.

«Қазақ тілі» оқу пәнін тереңдетіп оқытудың негізгі міндеттері:

1) қазақ тілін Қазақстан Республикасының аумағында қоғамның барлық салаларында еркін қолдана білуі үшін білім алушының коммуникативтік дағдыларын жетілдіру, еркін сөйлеуге және сауатты жазуға үйрету;

2) мәтіннің типтерін, стилін, жанрын тану үшін мәтінді құрайтын барлық тілдік құралдарды: синтаксистік құрылымдарды, лексикалық бірліктерді, сөздің дыбыстық және морфемдік құрамын тануға үйрету;

3) ауызша және жазбаша мәтін тудыру дағдыларын жетілдіру үшін орфоэпия және орфография нормаларын білу, сөйлеу мәдениетін және шешендік өнерді меңгеру, түрлі стильдер мен жанрларда мәтін тудыру тәсілдерін жетілдіру.

«Қазақ тілі» пәні бойынша оқу жүктемесінің көлемі:

1) 10-сынып – аптасына 4 сағат, оқу жылында – 136 сағат;

2) 11-сынып – аптасына 4 сағат, оқу жылында – 136 сағат.

Оқу мақсаттары қазақ тілін ғылыми пән ретінде оқитын білім алушыларға мәтінтану мен мәтінтудыру дағдыларын жетілдіру арқылы өмірге қажет функционалды білім беруді көздейді. Мұның өзі орта мектеп деңгейіне сай лингвистикалық білім алуға негізделеді. Оқу мазмұны 3 бөлімнен тұрады:

1) мәтінтану тыңдау және оқу арқылы мәтіннің мазмұнын түсіну, негізгі және қосымша ойды таба білу, мәтін бойынша сұрақтар құрастыра білу, әртүрлі ресурс көздерінен қажетті ақпаратты алумен қатар мәтіннің стилі мен жанрын, мәтіннің типтерін және әр типке тиісті қолданылатын тілдік құралдарын ажырата білуден тұрады;

2) мәтінтудыру мәтіннің мазмұнын айту кезінде орфоэпиялық нормаларды сақтаудан бастап, тіл мәдениетінің талаптарын орындай отырып, шешен сөйлеу деңгейіне жетуді көздейді. Орфография және пунктуация талаптарын сақтай отырып, барлық стильдер мен жанрларда мәтін жаза алу арқылы мәтін тудыру дағдысын жетілдіруді көздейді;

3) әдеби тіл нормалары айту және жазу әрекеті кезінде лексика-грамматикалық нормаларды, оның ережелерін және ерекшеліктерін қатаң сақтауды үйретуді көздейді.

«Мәтінтану» бөлімі келесі бөлімшелерден тұрады:

1) мәтіннің мазмұнын тану;

2) мәтіннің стилі мен жанрын тану.

«Мәтінтудыру» бөлімі келесі бөлімшелерден тұрады:

1) ауызекі сөйлеу және көркем әдебиет стильдерінде айтылым, жазылым дағдыларын жетілдіру;

2) ресми іс-қағаздары стилінде айтылым, жазылым дағдыларын жетілдіру;

3) публицистикалық стильде айтылым, жазылым дағдыларын жетілдіру;

4) ғылыми стильде айтылым, жазылым дағдыларын жетілдіру.

«Әдеби тіл нормаларын сақтау» бөлімі келесі бөлімшелерден тұрады:

1) лексика-грамматикалық норма;

2) айтылым-жазылым нормалары (орфография, орфоэпия, пунктуация)

Жалпы білім беретін мектептің 5-11 сыныптарындағы қазақ тілі сабақтарындағы публицистикалық стилі бойынша жұмысты қарастырайық.

Бесінші сынып:

Бесінші сыныпта мектеп оқушылары стиль элементтерімен таныса бастайды. Стильдерімен танысу тілдік қатынастың екі түрін ажыратудан басталады: ауызша және жазбаша. Бесінші сыныпта оқушы көбіне мәтінді оқып, ой өрбітеді (1-сурет) [21, б. 19, 103].

Бұл ақпаратты оқушыларға жеткізіп, тиісті жұмыстарды ұйымдастыруда бесінші сыныпта сөздің көркемдік мәнеріне көңіл бөлінетінін, ал білім берудің бұл кезеңінде ғылыми және іскерлік ерекшеленбейтінін ескеру қажет.

1-сурет. Қазақ тілі. «Мектеп» баспасы, 5-сынып.

1-сурет. Қазақ тілі. «Мектеп» баспасы, 5-сынып.

Алтыншы сынып:

Алтыншы сыныпта оқушылар әдеби тілге тән белгілерін анықтай отырып, оның ішінде функционалды-стильдік салаларын оқу арқылы білімдерін кеңейтеді және тереңдетеді. Стиль ұғымымен, стильдің түрлерімен танысады (2,3-суретте көрсетілген) [22 б. 4-7].

1-тақырып. Түрлі әлемдер

Қазақ тілі - әдеби тіл. Әдеби тіл - жалпы бірдей түсінікті, ықпалы барлық саласында қолданылатын, тұрақты нормалары бар тіл.

Сөздердің мағыналарына сәйкес қолданылуы лексикалық норманы, грамматикалық құрылымдардың орнында, дұрыс жұмсауы грамматикалық норманы, дыбыстардың аяқуда дұрыс табылуы орфографиялық норманы, ал олардың дұрыс айтылуы орфоэпиялық норманы белгілейді.

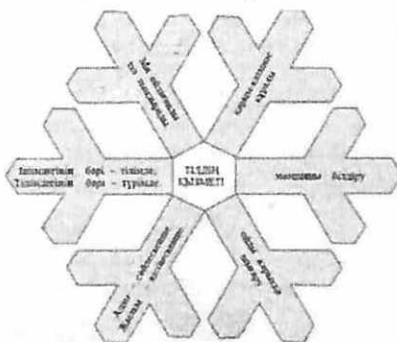
әдеби тілдің құрылымын, өңделген нормалары (лексикалық, грамматикалық, орфоэпиялық және орфографиялық) бөлімі;	әдеби тіл нормалары халықтың бәріне сұрып және түсінікті болуы керек;
фонетикалық-стильдік сипаттары бар;	көпмағыла қысқарту әрезуін болды;

Әдеби тілге тән басты белгілері:

А Берілген сөздердің қай норманы сабақ қылатын белгілері:

Сөздер	Лексикалық норма	Грамматикалық норма	Орфографиялық норма	Орфоэпиялық норма
күру-түру				
көпшілік				
рұқсат - ұзаққа				
кітаптар				
Досалы				
тіле - діле				
ташымал				
ақталымды				

2-тақырып. Мақал-мәтелдердің мағынасын түсініп, сол арқылы тілдің атқаратын қызметін анықтау

ӘДЕБИ ТІЛДІН СТИЛЬДЕРІ

Стиль түрлері	Ерекшеліктері	Қолдану аяғы
Ресми-кітапхана стилі	✓ мәзімді, ықпалды баяндайды; ✓ тұрақтылыққа ие, нақты болады; ✓ сөздер тұра мағынасында қолданылады; ✓ қалыптасқан үлгі бойынша жазылады.	Ресми кітапхана, өмірлік, ғылым, техникада қолданылады т.б.
Ғылыми стиль	✓ сөздер негізгі, тұра мағынасында қолданылады; ✓ әр ғылым саласына арнайы термин сөздері болады.	Ғылым, техника, өмірлік, ғылым, техникада қолданылады және т.б.

2-сурет. Қазақ тілі «Мектеп» баспасы, 6-сынып.

Публицистикалық стиль	✓ ақпарат жеткізуде қысқарту; ✓ қызықты, ықпалды, әсерлі-эмоционалды болады.	Бұқаралық ақпарат құралдарының (радио, теледидар, газет-журналдар) тілі
Әдебиет стилі	✓ өмірдің өңделген жаңа түрін сөздер арқылы мағынада көп қолданылады; ✓ экспрессивті сөздер көп болады; ✓ стилизация сөздер, грамматикалық амалдар көп қолданылады.	Әдебиет көрмесі, шығармалар
Ауызекі сөйлеу стилі	✓ көбінесе диалогты құрылады; ✓ қарапайым сөздер қолданылады; ✓ қалыптасқан сөйлем құрылымы сөйлеуде өзгеріске ұшырайды; ✓ жергілікті (диалект) сөздер қолданылуы мүмкін.	

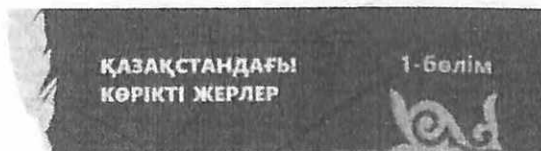
3-тақырып. Берілген сөздердің қай стильге тән екенін анықтау. Ойларыңды дәлелдеңдер.

1. Тысқа шыған жуына той, қалқам! (Ә.Тоқсан)
2. Даламды жөн арқасы жыбар ете түсетпай болды (О.Бөкеев).
3. Міне, жанарған Тұм. Елтапбасы, Әнураны бар ел болдык (Н.Назарбаев).
4. Моштордан бәлінегің сөзүеңін ишынды әсері болды (Лен-селік журналы).
5. 2018 жылдың 22 қыркүйегінде Тілдер мерекесіне орай өтегін Қазақ тілі атқалығының атқалу салтанатына шақырды.

4-тақырып. Мәтінді өзіңіздің. Мәтінді тілдің қызметі туралы анықтау деп ойлайсыңдар?

Бір ұлттың тілінде сол ұлттың сары, тарихы, тұрмысы, мінезі айқын көрініп тұрады. Қазақ тілінде қазақтың сары сайраны даласы, біресе жөзеті түндей тынық, біресе құбылмай өкпіндей тарихы, сары далала үлере көшкен тұрғысы, асықпайтын, саспайтын сабырды мінезі - бәрі көрініп тұр. Қазақтың сары даласы мен, тілі де бай.

М.А.Қызылбаев

1.1. Біріккен сөздердің емлесі

1-тақырып. Сурет пен тірек сөздерге сүйеніп, тиісті тақырыпты анықтау.

2-тақырып. Үлгісімен 1-дүниетанымды жазыңдар.

А Мәтін жазыңыз. Мәтінде жазған дегеніңіз жазатын белгілерді ойларыңыз дәлелдеңдер.

1. Мәтін не туралы? а) марқандың еті туралы; б) көл алуының тарихы жайында; в) бай қызының құзту тобы туралы.
2. Бай жігітке қандай талап қойды? а) еті пісініпше байғезен бірінші қолу.

3-сурет. Қазақ тілі «Мектеп» баспасы, 6-сынып.

«Мектеп» баспасынан 2018 жылы шыққан «Қазақ тілі» оқулықтарынан стильге байланысты төмендегідей тапсырмаларды көрдік.

- Жаман неме, дұшпан бұрын келмей, өкпеге кетпін-ау! Жаман неме! - деп беріп, асыпты. құлағына нөміресеі барғанда, «Жаман неменің» артынан лексе: - Қарашылың, қолың қозғал... Абай жапың... - деп көксеніп, жасығута айналған кетті.

«Абай жылы» рәсім-жөнелісетін

- А Мәтін мазмұны бойынша сұрақ құрастырыңдар
- Ә Мәтін не туралы? Ойыңды дәлелде.
  1. Сөзге беру әдеби жайында
  2. Абайдың оқудың орталық туралы.
  3. Абайдың отбасы жайында.
  4. Өкпенің отбасындағы беделі туралы.
- Б Мәтінді оқып кестей тоқтырыңдар.

Ізді:

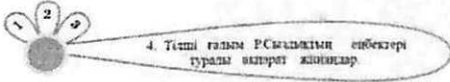
Кейіпкер	Іс-әрекеті	Не тұрды?
Абай	Өкпеге берер жазылып алды ала әйреуі	Ақыл тоқтығын, ер-жеткені

В Мәтіннен ауызекі сөйлеу және көркем сөйлеудің стилдік ерекшелігін көрсететін кодификаторды табыңдар

Ауызекі сөйлеу стилінің кодификаторы	Көркем сөйлеу стилінің кодификаторы
Әй. шарағым бағам...	Абайға мағым...

Г Мәтінді ретте бөшіп оқыңдар. Ереже ескіргенін айтыптың сөздерге назар аудартыңдар.

6 тапсырма. Тұйыққа тұянағы 4-тапсырманы орындаңдар.

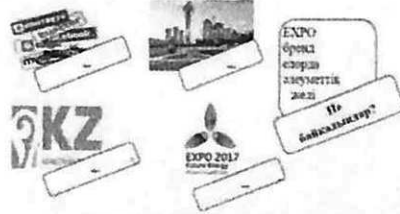
Жалғасы

Молда «сөзбаштақты ешкінің мағы мен сүйеге араштырар пілдер» деген тәлікті айтады.	
Тұрғы көбінесе сол молда елден қашып кетеді.	
Бір алғашқы жазықтарым жоғалды, молдаға келсе.	.1
Қазақстан астанасы Алматыға көшірілгенде қала атауы Астана деп өзгертіледі.	
Құнды-туың ақ түлкі бөкпен тұрған мазары ел «Ақ молда» деп атайды.	

Б Мәтін құрастырып тақпақ жазып, әр бөлігіне нт қойыңдар.

Мәтін құрастырып	Өңделер	Бөлім атауы
Кіріспе		
Негізгі бөлім		
Қорытынды		

3 тапсырма. Әр суретке сөзбеке қолтаңба атауды тауып жазыңдар.

ЖАҢА СӨЗДЕР

Сөздік құрамының ғылым мен техниканың, қоғамның дамуына байланысты пайда болған сөздер жаңа сөздер (новелтизмдер) деп аталады.

4-сурет. Қазақ тілі «Мектеп» баспасы, 6-сынып.

Жалғасы

естей қаймақ	ескекпен жүргізіп қаймақ	
сөзгелек	ерте пісетін, дәмді/дәмсіз, көпшіне қызық	

Есте сақта!

5 тапсырма. Берілген мәліметтерді талдаптың «EXPO көрмесі Едікстанға не берді?» тақырыбына жесе жаныңдар

- Әссе шарттары:
- ✓ ойыңды дәлелді жазу;
  - ✓ тақырыптан ауытқылмау;
  - ✓ жүйелі ұяғандық болуы.

Қызығарлық мәліметтерді	2010	2011	2012	2013
Астана қаласында өткен халықаралық демеушісі 4-ші ретіңдер (сәуірің, қызығарлық 10) туралы жазыңдар				

9 тапсырма. Шенбердегі 3-тапсырманы орындаңдар.

3. Астана қаласында өткен халықаралық демеушісі 4-ші ретіңдер (сәуірің, қызығарлық 10) туралы жазыңдар

5-сурет. Қазақ тілі «Мектеп» баспасы, 6-сынып.

6-сыныптың оқулығында ауызекі сөйлеу стилі мен көркем сөйлеу стилінің айырмашылықтарын көрсетеді. Әссе жазу, жоба қорғау секілді тапсырмалар берілген. Әссе жазуда оқушыға бағдар берілген. Жоба қорғау, газет дайындап шығару секілді тапсырмалар арқылы оқушының идеялық қабілеттерін дамыта отырып, стильдерді игеруге қызушылығы артады (5,6,7-суреттер) [22, б. 82-83].

5-тапсырма. Мәтіндегі ойды жинақтаушы. Қандай қыраты туралы несі жазылды?

Билең елмен қыраттай білдеуде орналасқан. Билең күн сұлтанын түт бұрылы жазыра қармаққа аз соңы амант жер беті аз жасты қыраттайды. Қыраттай қыратта жазы қыраттары аман берсең. Осы жазыдай түрде ететін өсімдіктер мен жануарлар да қыраттың аман бергеніне байланысты. Ең аман өсімдіктердің өсуі тоқпан, ащықтары түскі. Көбірі жануарлар ұшыға кетеді. Қыраттан құрғақ жазы жазы түскі.

6-тапсырма. Ребусты анықта. Шамамен он бес бұйым сабақтың болымысын анықтаңдар.

8-тапсырма. Әліхан Бөкейханның ойын ашып, эссе жазыңдар.

Елдің тұрмысын, тілін, мінезін білмеген кісі көш басын да алып жүре алмайды.

Әліхан Бөкейхан

6-сурет. Қазақ тілі «Мектеп» баспасы, 7-сынып.

Бабаларымыздың сенімді серіктеріне айналған сөзгүлдер бар. Қызыл-бейіз Құбысы, Бөгембайдың Қызыл аты және тата басқа тұлпарлар талай шайқастан шешім аман алып шықты. Бірі қырай өзге жүрттесті, алдымен Азынбай Құрағын өске түскі.

Батырлар жазырамындағы әр жігіттің астындағы аты мәңгі аман емес, ақырымен серігі болып келеді. Тіпті кей жерде иелеріне қарапша тұлпар кетеді. Бұл қалақ қалақшаның жазыла алатын құрауының көрсетеді. Жоғарыда айтылғандардан бөлек, Қызылбайдың Қырауы, Ер Тарғындын Таруаны сынды тұлпарлар болғанын білеміз.

Ал оған кейінгі тарихта Қызылбайдың Құбысы, Бөгембайдың Қызыл аты, Шақшақ Жәнібектің Қырауы, Истабайдың Ақбайы, Ер Қызылдың Торысы, Ақан серінің Құлағы сынды қызылтар болған. Қызыл аттың өң басты қызыл жүрттігі, жорыққа тейімділігі, пәсіне сенімділігі зор екен.

Е.Аманжолдин

A Мәтінде айтылған бір тұлпар атының жөні туралы шағын эссе жазыңдар.

8-тапсырма. Мақал сөздің мағынасын ашып, өз ойларыңды жазыңдар.

Тіл сақтауға мүмкін болғанда, тіл сақтауға тиіс. Біз тілімізді қанша сақтасaq, ұлттымызды да сонша сақтаған боламыз.

Гүлнар Қирали

7-сурет. Қазақ тілі «Мектеп» баспасы, 7-сынып.

Б-бағам

A Мәтін мазмұны бойынша сұрақтарға жауап беріңдер.

1. Тұлпар жобастықтан аторы қандай?
2. Тұлпар сөзі қандай мағынаға келді?
3. Қызылбайдың тарихы қандай?
4. 2005 жылы қызылбайдың құны мен ақшасы, табысы қандай болды?
5. 2006 жылы қызылбайдың құны мен ақшасы, табысы қандай болды?

Ә Мәтіндегі есімдерді тауып, қай жаста және қай шақта тұрып отырғанын анықтаңдар.

Б «Менің ғаламторым қызыл» тақырыбында баяндама жазыңдар. Ғаламтор не еңестіңде, сенімше, қандай сайт және қосымша түрлері жетістіктейді? Сол туралы деректер жинап өз бітімің-жобаларыңды жазыңдар.

8-сурет. Қазақ тілі «Мектеп» баспасы, 7-сынып.

Жетінші сынып:

7-сынып оқушыларына ең көп берілген тапсырма белгіленген тақырып аясында эссе жазу болып отыр. Бұл оқушы үшін тиімді болғанымен, қазір ғаламтор желісен дайын эсселерді көшіріп әкелу үрдіке айналып кетті. Демек, барлық оқушы өз ойын ашық айтудан қорқады немесе айта алмайды. Олардың эссені өздері жазуына үлкен мотив ұсыну керекпіз. Сонда оқушы қызығушылығы арта түседі. Сонымен қатар біз эссе жазуды үй тапсырмасы ретінде емес, алдымен дайындалып келіп, сабақ үстінде жазатын тапсырмаға айналдыру керек деп ойлаймыз. Осы арқылы оқушының тілдік танымын кеңейту мақсатында эссе жазу тапсырмасын береміз. Мұның бәрі, оқушыны саналы түрде мақала немесе жалпы публицистикалық жанрдың кез келгеніне қалам сілтей білуге баулиды. (6,7,8- суреттер) [23, б. 15]

Сегізінші сынып:

Күрделі құрама атаулар

Міне, осы әрлік пен өздік, соғыс пен бейбітшілік, құлдық пен тәуелсіздік жайында тебірене толғайтын ғажайып жыр жолдарын ақын бұдан бір жақ екі жүз елу жылдай бұрып жазыпты.

Н.Келімбаев

A Қалай ойлайсыңдар, тасқа жазылған дәстөндер мен батырлар жырының ұқсастықтары бар ма?

B Мәтіннің публицистикалық немесе ғылыми стиль екендігін қолданылған тілдік құралдар арқылы анықтаңдар.

B Мәтіндегі жалқы есімдерге дыбыстық талдау жасаңдар.

9-сурет. Қазақ тілі «Мектеп» баспасы, 8-сынып.

Түсіні

Сөзбай-ақ қазақтың ескі жазба тілін қаақтың белгілі бір әлеуметтік тобы ғана қолданды. Жалпыхалықтың игілікке айналып, бұқаралық сипат ала қоймады.

Нұсқауы

А Мәтіннің қай стильде жазылғанын түсіндіріңдер. Стильдің қандай түрлері бар екенін еске түсіріңдер.

Ә Мәтіннің баянлау жүйесін сақтап әр белгімен алынған әдістерден жинасы мәтін (анықтауға, жазыңдар)

А.Байтұрсынұлы ұсынған жазу жүйесі жалпақ жұртшылықтың ықпалына бөленді. Ден қойған адам оны бір айдың ішінде-ақ үйреніп алғандық 24 өріптен тұратын жүйесі ұғымға жеңіл, емлесі оңай болды. Сондықтан бұл жазуды бұрынғы жазудан бөлектеп, төте жазу, төте оқу деп атады. Алайда төте жазудың Кеңес Одағындағы ғұмыры ұзаққа бармады. 1929 жылы қазақ жазуы латын графикасына негізделген, 29 өріптен тұратын жазуға көшті.

Нұсқауы

4-тапсырма. «Керек дерек» мәтіні бойынша сұрақтарға жауап беріп, өз ойларыңды дәлелді және жүйелі жеткізіңдер.

1. А.Байтұрсынұлы өліпбөінде неше өріп бар?
2. Мәтін мазмұнын ашағын үш сөйлемді атаңдар.

А Мәтіннің мазмұнын түсініп, ұсынылған ақпараттан астарлы ойды анықтаңдар.

5-тапсырма. «А.Байтұрсынұлы – ұлт жанашыры» тақырыбына шағын мақала жазыңдар.

10-сурет. Қазақ тілі «Мектеп» баспасы, 8-сынып.

СӨЗ ТІРКЕСІНЕ ТӘН БЕЛГІЛЕР

В «Радио жүргізушісі» ойынын ойнаңдар. Ғарышты бағындырған 3 қыраннан сұхбат алыңдар.

Г Қалаған бір ғарышкерге хат жазыңдар. Хаттарыңда оларға алғыс айтыңдар, олармен қазақ елі қалай мақтанатынын жеткізіңдер.

11-сурет. Қазақ тілі «Мектеп» баспасы, 8-сынып.

“Қазақ тілі” пәні бойынша 8-сыныпта берілген тапсырмалар көбіне эссе, мақала жазу, берілген мәтіндердің стильдік, жанрлық ерекшеліктерін тілдік құрылымдарға қарай анықтау, публицистикалық стиль мен ғылыми стильді айқындау кездеседі. Және публицистикалық стиль жанрларын меңгеру бойынша репортаж жасау, “радио тележүргізушісі” секілді қызықты тапсырмалар берілген. Тапсырмалар стильді, публицистикалық жанрды ажыратуды үйрену үшін, мәтіннен тірек сөздерді тауып, эссе жазу оқушының жанрлық ұғымдарды қалыптастыруына үлес қосады. Оқушы стиль түрлерін толық меңгермесе де, ажыратуға икемделе бастайды (9,10,11-суреттерде көрсетілген) [24, б. 24-25].

Тогызыншы сынып:

Стиль

Адамдардың өзара қарым-қатынасы ерқимы тілдесу іске асады. Тіл-десу үстінде әркім өз пікірін лебіз (жүйелі сөз) арқылы хабарлайды. Лебіз тілдесушінің қойған мақсатына сәй түрліше құрылады. Адам бірде сырла-

суды, тәңгі күйін көтеруді мәсет етсе, бірде шаруашылық байланысты мұқтаждарын шешуді немесе аулы шәселен раттеуді және т.б мәсет етеді. Тіл-десу үстінде қойылатын талаптар коммуникативтік талаптар деп аталады.

Стиль – тілдесу үстінде сөйлеушінің қойған коммуникативтік мақсатына лайық құрылым түрі. Әр стильдің өз ерекшелігі бар. Олар бірнеше тілдік тілінің жүйелі ретінде оқыр ереді. Олардың басын біріктіріп тұратын – бәрне ортақ бейтарап фонетикалық, грамматикалық, жүйелі, лексикалық қорын мал болуы.

Стиль түрлері: сүйсізді сөйлеу стилі, ғарыш әдебиет стилі, ресми қаралар стилі, публицистикалық стиль, ғылыми стиль.

Бейтарап лексика, грамматикалық тұлғалар – қазақ тілі стильдерінің тірені негізі. Бейтарап тұлғалар мынадай белгілерге ие:

- 1) барлық жұртқа толық мағынада жетіселеді,
- 2) ұғымды иш коммуникативтік қоста үстемей айтады.
- 3) арнаулы бір стильге бағынбайды.

Бейтарап лексикалық сипатын мына сөздер танытар: жинала, моттар, реліс, лодыс, күбі, арба, лум, сүйінші және т.б.

12-сурет. Қазақ тілі «Мектеп» баспасы, 9-сынып.

шақты қазақ семьясы тұрады екен. Бәрі бірінен соң бірі қонақ қылып, бір ай уақытым соған кетті.

- Иә, сонымен, әлгі көріпкелге жолықтымыз ба, соны айтшы. - деді бастық.

- Әлгі адресі әлгі жігіт алды да, екі күн жоқ болып кетті. Үйде отыра беріңіз, өзім тындырып келем деді. Соған соң оған жалыққанға не айтатынын түсіндірім. Көріпкелге жолығу қиынға соғыпты. Есігінің алды топырлаған адам дейді. Бәрі ертең не боларын болжап беруге өтінетін көрінеді. Ол жігіттің өңімесін тыңдап болыпты да, міне, мына қағазды жазып беріпті. Оны аудартып та алдым.

- Ойбай, бағанадан бәрі соны айтпайсыз ба? - деп, бастық оның қолындағы бір парақ қағазды жұлып алды. Онда бір-ақ ауыз сөз жазылыпты: «Жұмыс істеу керек»...

Д. Исабаев «Жұмысқа арала»

А Мәтінді стилің кей түрме жатқуына болды? Тілдiк бірлестерге сүйене отырып дәлелдер

В Мәтіннің жандық ереселігін анықтаңыз

Б Мәтінді әсерді жеткізіп тұрған сөздер мен сөз қолданыстарын (тұрақты тіркестер, теңеулер, эмоция үстеп тұрған құрылымдар) тауып жазып, мағынасын түсіндіріңдер

Публицистикалық стиль

Публицистикалық стиль жұртқа үндеу, үгіт айтуға пайдаланылады. Мұндай үндеуге, үгітке қоғам үшін және дәл сол кезеңде зор мәні бар мәселелер тақырып болады. Осы міндетіне сай публицистикалық стильдің мынадай сипаттары қалыптасқан:

- 1) публицистикалық сөз өте жинақы, тұжырымды болып құралады;
- 2) сөз экспрессивті, екілді болады;
- 3) сөз тыңдаушыларын коммуникативтік байланысқа тартатындай болып құралады.

Публицистикалық стильдің сипатына сай мынадай тілдік тұлғалар қатынасады:

- а) экспрессивті сөздер, мақал-мәтелдер, тұрақты тіркестер, сөйлемдер;
- ә) тақырыпқа сай терминдер, неологизмдер;
- б) толымсыз сөйлемдер;
- ә) тыңдаушылардың көңілін аударатын қаратпа сөздер, сұраулы және лепті сөйлемдер.

Осы тұлғалар публицистикалық сөзге экспрессивтік екілік ырғақ жинақтылық бейне береді.

Публицистикалық сөздің қоғамдағы мәні өте зор. Ол қоғам мүшелерін ұлы істерге жұмылдырады, ұлы идеяларды дәріптейді. Сондықтан публицистикалық сөздердің ерекше тарихи сипаттарға байланысты тұтаңдары ерекше мәнділері көркемдері ел есінде мәңгі қалған. Оның авторлары – атақты шешендер ұмытылмайды. Публицистикалық сөз зор талант, мол біліммен қатар дайындықты да талап етеді.

13-сурет. Қазақ тілі «Мектеп» баспасы, 9-сынып.

2-бөлім

7-тапсырма. Сөз мәнін зерделейік! Терминдер сөздігін пайдаланып, мәтіндегі тірек сөздер мен терминдерге анықтама беріңдер.

Терминдер	Түсіндірмесі
экономикалық жаһандану	
мәдени жаһандану	
саяси жаһандану	
өлеуметтік әділеттілік	
технологиялық революция	

8-тапсырма. Мәтінді қайталап оқып, экономикалық жаһандану жайлы үш-бес сөйлеммен публицистикалық стильде шағын тезис жазыңдар.

14-сурет. Қазақ тілі «Мектеп» баспасы, 9-сынып.

2-тапсырма. Ұнтаспадан сұхбатты тыңдаңдар (7-аудиомәтін).

А Сұхбат беруші атап көрсеткен негізгі үш «олжаны» жазып алып, есте сақтаңдар.

Ә Сұхбат берушінің тәуелсіздіктің жемісі санайтын құбылыстары сендердің ойларыңмен сәйкес келе ме? Сәйкес келмесе, қарсы пікір білдіріңдер. Сәйкес келсе, сол ойды дәлелдеп түсіндіріңдер.

Б Сұхбаттан алған мәліметке өздерің білетін Қазақстанның тәуелсіздік жылдарындағы жетістіктерін кеңейтіп жазыңдар.

3-тапсырма. Сұхбаттың стилін анықтап, өз пікірлеріңді дәлелдендер.

15-сурет. Қазақ тілі «Мектеп» баспасы, 9-сынып.

Тоғызыншы сыныпта оқушылар стильмен, оның ішінде публицистикалық стильмен толық танысып, соған сай тапсырмалар орындайды (12,13,14,15- суретте берілген) [25, б. 15].

Оныншы сынып:

Жазығы			
1	2	3	4
Тема:			
Қызығу:			
Интерес:			
Нәтиже:			

Керек дерек:

Сөйлеу кезінде жіберетін қателіктер

Сөйлеткен сөзін өңек, дәл айқып өлшеген болсаң. Дұрысқа бұрылып амытты, біртегістерін ауыстыра, жігерсіз, білуі сөйлеуің болса, айтылған қанауға қатысты болмағанын, тыңдаушылардың тері жалғыздықта, өзіңдерің көңілі басқаша арып кетеді. Сөйлеуіңнің дәуіс құбылмалы әрі жақтары білуге тиіс. Сөзге ауыстырған байсалдылық, тәпсіз табырлық, қайрат сезілетін болсаң. Құр шешіледі, айналып кетудің де, тәпсіз, күнәсі дұрысқа асырын сөйлеудің де керек емес.

Дұрысқа, жолдан тәпсізді аудартып, үлкенді қызылға, тыңдаушылардың өз көңіліне өлшеуге тиіс. Тар үйдің аз кісіге айналып сөйлесің, аялдағын - бес еште, мекеніңді жер жаратып дегендей, мәнсіз нәсіл деп жүріп кетуді. Кім болсаңды көп адамға айтырды, күнәсің сөйлесің, тыңдаушылар мына кісі бүгін аз тәпсізге болар деп ойлап, көбінесе күнәсің көңілі де мүлкің. Сонымен сөйлеген сөзің дәлді болсын деген бәлдемді сөздерін дұрыстап айтуға ерекше көңіл білуі керек.

М.Балашов

- 1. **3 тапсырма.** Көпшілік алдында сөйлеу кезінде сұхбат отырып, «Сөйлеу кезінде жіберетін қателіктер» тақырыбы бойынша ой қозғандыр.
- 2. **A «Керек дерек» мәтіннің тақырыбына сәйкес келетін мақалаларды айттыр.**
- 3. **B Мәтін мәтнінің аяғын 3 тарап өзі жазып, постер кестірмеді.**
- 4. **C Публицистикалық стильдің стилінде және жанрлық ерекшеліктерін ескере отырып, «Сөйлеу кезінде жіберетін қателіктер» тақырыбына сәйкес келетін мақалаларды айттыр.**
- 5. **D М.Жұмабаевтің «Азақ тілі» өлеңін тыңдап, өлең туралы ойлағандықтарын сұхбат жазыңдар.**

3-Беті

Қ.Кемеңгерұлы драма саласында жемісті еңбек етті. «Әулие тау» (1918), «Бостандық жемісі» (1919), «Қасқырлар мен қойлар» (1920), «Күнәсіз күйгендер» (1930) атты пьесалары кезінде әуесқой театр сахналарында қойылған. Көпке белгілі пьесалары: «Алтын сақина» (1923), «Парашылар» (1926), «Ескі оқу» (1927).

1926 жылы 13 қаңтарда Қазақ драма театры тұңғыш шымылдығын (тұңғыш директоры әрі бас режиссері – Д.Әділов) Қ.Кемеңгерұлының «Алтын сақина» пьесасымен ашты.

Қошқе шебер журналист ретінде де қабілет-қарымын аңғартты. Газет-журналдарда жариялаған сан алуан мақалаларында ол білім, ғылым, денсаулық, өнер, шаруашылық және тағы басқа тақырыптағы мәселелерді қамтиды. Әсіресе «Қазақ», «Сарыарқа», «Абай» сынды ұлтжанды басымдардың ізбасары іспеттес «Жас азамат» бетінде Алаштың мұнын мұндап, жоғын жоқтаған мақалалары нөмір құрғатпай шыққанына бүгінде мұрағат қойнауында сақтаулы ұнжарияның 22-саны дәлел.

Р.Каренов

Ә Мәтіннің стилдік және жанрлық ерекшеліктерін ескере отырып сұхбат жазыңдар.

16

16-сурет. Қазақ тілі «Мектеп» баспасы, 10-сынып.

3.3. МАҒЖАН МЕН ЖҮСІПБЕК

1-тапсырма. Сендерге Алаш зиялылары Мағжан және Жүсіпбекпен сұхбаттасу мүмкіндігі туды. Қандай сұрақтар қояр едіңдер? Үш топқа бөлініп, ең үздік үш сұрақты анықтаңдар.

60

17-сурет. Қазақ тілі «Мектеп» баспасы, 10-сынып.

2 **ӘЛЕМ ЖАҢАЛЫҚТАРЫ: ӨНЕР ЖӘНЕ МӘДЕНИЕТ**

2.1. МҮХИТ АСҚАН ТҮНІНДІ

1-тапсырма. «Мәдениет әулетіне адам – ел, өлеңді әудартқан адам – басқалар» деген В.А. Жуковскийдің пікірінше қантасқандар ме? Олардың дағдыларын.

A Мәдениет өлең, әдебиет ерекшеліктерін қантасқандар. Кей стильге жататынын таңда қарайды (терминдер, тілдік аралықтар, өзге стиль элементтері) арқылы дәлелденеді.

«Өрнектенген ұял бесігі – қазан дәлсіз», – деп жүрген аралықпен жұртты күр мекендігі жасау етіп ілесті жеткілі жөн. Тарихымызда тағып, жөбінегіне бен мәдениетіміздің өл болып құрылғанын ақ салтанат құрғанын саралап алып, оған омылапайн топшылауды. Олардың рухы беріп қантасқанды біліп, салу-дәуірлікке бен ең алғандай өмірімізді таңырауытып, бесігі күші өмірімізде жауыр. Ал оны бүгінде өлең кеңістігіне шығартқан даңғыл жол – аударма.

My Name is Kozha **Selected Poetry of Makhambal**

Қазақтың бай мәдениеті өлемдік деңгейге көтеріліп, аралықпен тілінде оқылатын болды. Бұл – ұлкен жетістік. Атап айтқанда, Жан Төнгінің мұбалалағы, әсіресе ақын Мұқанғали Әбішевтің ақылдары өсірген және «Балалық шақпен сәйкесті» жинағын жасаушы Верабек Социалбаевтың «Менің атым Қожа» повесі Америка Құрама Штатының Нью-Йорк қаласындағы «Метрополитан Славян» баспасының аралықпен тілінде жарық көрді. Тау ұрғалы ұлымыз Мұқанғали Мәхмұтовтің мұбалалағы

Ағыл сөзін ақын Ұлықбай Едірұлы жазған. Ал Едірұлы Сұлтанбаев, тағы «Менің атым Қожа» повесі америкалық аудармашы Истрия Фришбергтің аударды.

A.Гүлмамбетов

- 1. Мәтіннің стилдік ерекшеліктерін ескере отырып, ақпараттық хабар жазыңдар.
- 2. Ақынның тақырыбына сәйкес келетін мақалаларды айттыр.
- 3. Мәтіннің метафораларды таңдап, оларды анықтап, жазыла сөйлеу құрыстарыңдар. Оларға сәйкестік таңдап жазыңдар.
- 4. М.Мақпаловтың қай өлеңі ұнайды? Неге? Жазып айттыр.
- 5. Сөйлеуің табыңдар.

	Тың шығарма	Нәтиже аударма
A. Байтұрсынұлы «Есті бең ала»		
C. Тұрғынұлы «Тұрғын»		
M. Жұмабаев «Адырмалы өлең, жан сөзі»		
M. Жұмабаев «Таламбай сүй, жаным»		
K. Кемеңгерұлы «Жаңа туған»		
M. Мақпалов «Шарман»		

Есте сақта!

Бірімен сөйлеп оталас!

Сөйлеу кезіндегі ерекше, нәзік, таңып, өлең, мекендік өлеңдеріңді ескере отырып, бірімен сөйлеу кезіндегі ерекшеліктерін анықтап, жазыла сөйлеу құрыстарыңдар. Оларға сәйкестік таңдап жазыңдар.

2-тапсырма. Кім көп табыды? «Есте сақта!» ақпаратын берілген сұрақтардан басқа сұрақтар тауып, ақпараттық жазыңдар.

Сұрақ	Жауап	Жауап	Жауап	Жауап	Жауап

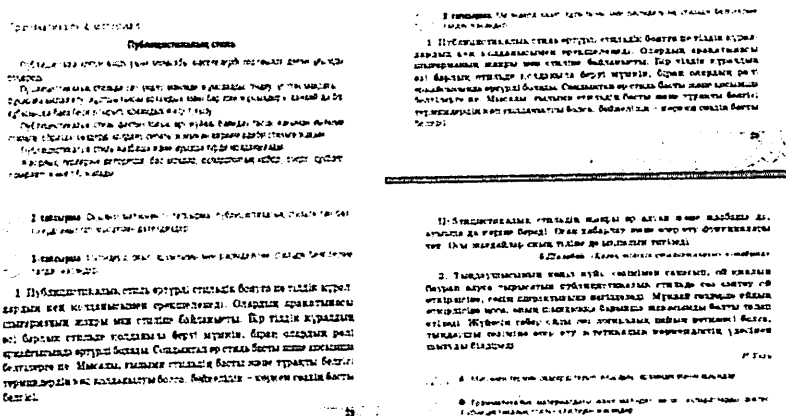
A «Есте сақта!» ақпаратын берілген сұрақтардан басқа сұрақтар тауып, ақпараттық жазыңдар.

18-сурет. Қазақ тілі «Мектеп» баспасы, 10-сынып.

Оныншы сыныпта стильдер, публицистикалық стильдің өзгешеліктері, публицистикалық стильдегі мақалалардың үзінділері берілген. Сонымен қатар ақпараттық хабар, репортаж, сұхбаттасу, эссе жазу, көпшілік алдында публицистикалық стильде сөйлеу алу қабілетін дамытатын тапсырмалар берілген. Оқушы радио-теледидар тілі мен ауызекі сөйлеу стилінің

ерекшеліктерін ажырату сынды тапсырмаларды орындайды. (16,17,18- суретте берілген) [26, б. 16, 24-25]

Он бірінші сынып:

19-сурет. Қазақ тілі «Мектеп» баспасы, 11-сынып.

Он бірінші сынып оқулығында публицистикалық стильге қатысты грамматикалық материалдар берілген. Грамматикалық материалдарда публицистикалық стильдің жанр түрлері, жазылу стилі секілді қосымша анықтамалар келтірілген. Бұл сыныпта көбіне стильді ажырату тапсырмалары берілген.

Сонымен, жалпы білім беретін мектептің 5-11 сыныптарында «стиль», «сөйлеу стилі», «публицистикалық стиль» түсінігімен жұмыс жасау барысында оқушылар сөйлемнің сипатына (оның мазмұнына, тілдік құралдарды таңдауға) үнемі әсер ететініне көз жеткізеді. Осылайша «қиыннан қиыстырып» өз мәтіндерін жасауға үлкен маңызға ие болады. Басқаша айтқанда, мектеп оқушылары, біріншіден, өз хабарламасының стилін саналы түрде шешуге, екіншіден, мазмұны мен тілдік құралдарын осы нақты стильдегі мәтіндерге қойылатын талаптарға бағындыруды үйренеді.

Олай болса, қазақ тілін сабақта публицистикалық стильдегі мәтіндердің оңтайлы дидактикалық бірлігі ретінде жүйелі қолдану мектеп оқушыларының сөйлеу тілінің коммуникативтік мақсаттылық, дәлдік, жүйелілік, дәлелділік, эмоционалдылық, экспрессивтілік, авторлық бағалау сияқты қасиеттерін дамытуға ықпал етеді.

Зерттеу пәні публицистикалық шығармалар болуы керек, олардың негізінде әртүрлі жанрдағы авторлық публицистикалық мәтіндерді жасау дағдылары мен дағдыларын меңгерген зияткерлік азаматтық тұлғаны жетілдіруге болады.

Сонымен публицистикалық стиль 8, 9, 10, 11-сыныптарда оқытылады, 5-сыныптан бастап мәтінмен жұмыс істеу тапсырмалары басталады. Зерттеу аясында публицистикалық стиль туралы түсінік беріліп, мектеп оқушыларына қолжетімді жанрлар пысықталады. Публицистикалық стиль мен оның жанрларын зерттеудегі ең көп таралған жұмыс әдістері дайын мәтіннің стилі мен жанрын анықтау, жанр құрылымын талдау, мәтіндерді өз бетінше іздестіру және өз мәтінін жасау.

2. ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ СТИЛЬДІҢ ЖАНРЛЫҚ ТҮРЛЕРІН МЕНГЕРТУДІҢ ӘДІСТЕМЕЛІК НЕГІЗДЕРІ

2.1 Публицистикалық стильдің жанрлық түрлерін менгертудің педагогикалық негізі

Қазір білім беру жүйесінде оқушыларды оқыта отырып, тәрбиелеу негіздері қалыптасқан. Оқыту мен тәрбие - бірлікте жүретін, ажыратуға болмайтын, табиғаты жақын ұғымдар. Әрбір өткізілетін сабақ тәрбие үдерісімен қатар жүргізіледі. Тапсырмаларда берілген мәселелік жағдаяттарды шешу барысында оқушылар өз бетінше ізденеді, болжамдар, қорытындылар жасайды. Бұл олардың өз іс-әрекеттерін басқарып, мінез-құлқын тәрбиелеуге жетелейді.

Жалпы оқулық авторларының да, мұғалімдердің де, оқушылардың да мақсаты - қазақ тілін меңгеру арқылы ертеректегі тәрбиелік мазмұнды мәтін туындылармен танысу. Сол арқылы сөздік қор жинақталады. Сондықтан оқушыларда публицистикалық стильдерді өз дәрежесінде меңгертуге арналған жұмыстардың барлығы танымдылық, адамгершілік, елтанымдық тәрбие беру негізінде ұйымдастырылады. Ы.Алтынсарин өзінің әдістемелік еңбектерінде оқытуға ұсынылатын материалдарды іріктеуде баланың жас және ұлттық ерекшелігін, психологиясын, ақыл-ой өрісін, талғамын және олардың игеру қабілетін үнемі ескеріп отыруды міндеттеді [28, б. 97].

Тілдік дидактика сөйлеу тілін дамыту мен тіл мәдениеті тұрғысынан үш бағытта, атап айтқанда, емле (орфография), дұрыс сөйлеу (орфоэпия) және стилистика бойынша зерттелуде.

Публицистика стилін меңгертуде төменде көрсетілген бағытты ұстана отырып, қол жеткізе аламыз:

- оқу-танымдық қызметін дұрыс ұйымдастыру бағыты
- шығармашылық ойлау амалдарын дамыту бағытында
- оқушылардың өз ойын дұрыс бере білу икемділіктері мен дағдыларын қалыптастыру бағытында
- оқушылардың өзін-өзі бағалау, басқаларға баға беруге жаттықтыру бағытында.

Осы көрсетілген бағыттармен жүру үшін, оқушылардың публицистикалық стильді меңгертудің әдістемесінің тиімді ұйымдастырылуын мүмкін ететін педагогикалық-дидактикалық қағидалар мен ұстанымдар анықталып, басшылыққа алынды.

Оқыту ұстанымдарын белгілеудің жалпы дидактикалық және әдістемелік маңызы бар. Өйткені мұғалім оқыту ұстанымдарын дұрыс басшылыққа ала отырып, мынадай мәселелерді белгілейді.

- 1) теориялық-әдістемелік, тілдік материалдарды сұрыптайды;
- 2) оқытудың әдістемелерін, әдіс-тәсілдерін таңдайды;
- 3) оқыту формасының ұйымдастырылуын белгілейді.

Публицистиканың ең маңызды мақсаты – қоғамдық пікірді қалыптастыру, адамның қоғамдағы өмірін үйлестіру, оның мінез-құлық формалары мен бағалау жүйесін қоғамда қабылданған дәстүрлер мен мәдениет нормаларымен байланыстыру. Сондықтан публицистика әрқашан автордың ұстанымын білдіреді және өткен мен қазіргі оқиғаларға сыни баға беру элементтерін қамтиды.

Шығармашылықтың бір түрі ретінде публицистиканың өз пәні мен объектісі бар. Публицистиканың объектісі – табиғатқа, қоғамға, өз заманына қатынасының барлық алуан түрлілігіндегі адам. Публицистиканың объектісі оның әлеуметтік рөлін түсінудің өзгеруімен бірге өзгереді: мысалы, егер адам бастапқыда тек әлеуметтік иерархия тұрғысынан ойластырылса, уақыт өте келе адам тұлға ретінде көбірек назар аудары бастады.

Публицистиканың пәні – әлеуметтік шындық фактісі. Факті нақты, көркем емес оқиға немесе құбылыс ретінде әрекет етеді. Тәжірибеде берілген берік бекітілген білім, объективті түрде көрінген шындық.

Әлеуметтік факт әлеуметтік мәні бар оқиға ретінде публицист белгілі бір құндылықтар жүйесінде түсіндіретін типтік құбылысты – әлеуметтік маңызы бар ұғымдар мен идеялар жүйесін, идеологияның құндылық парадигмаларын ашады. Яғни, педагог оны оқыту барысында белгілі бір идеология төңірегінде жұмыс жүргізеді.

Идеология белгілі бір әлеуметтік топтың іргелі идеяларының жүйесі ретінде бейтарап бола алмайды. Педагог өзінің көзқарасын білдіру дәрежесі әртүрлі болғанымен, міндетті түрде өз көзқарасын білдіреді. Автор кез келген оқиғаны ирониялық, сатиралық позициядан баяндай алады немесе қатал реалист – айыптаушы бола алады. Публицистика үлкен мүмкіндіктерге және әртүрлі жанрларға толы.

Публицистиканың шығармашылықтың ерекше түрі ретінде шындықты бейнелеудің өзіндік әдістемесі бар. Бір жағынан публицистика шындықты түсінуге ұмтылса, екінші жағынан ана тілінің бүкіл байлығын, бейнелі құралдарын пайдалануға ұмтылады. Көркем образ тәрбиелік-дидактикалық функцияларды жүзеге асыруға қажетті астар жасап қана қоймайды, сонымен бірге әлеуметтік идеяның өзін де бейнелейді. Публицистикада автордың өз үні, идеялық ұстанымы естіледі. Публицистика – әлеуметтік шындық фактілерін жеке қабылдауға, автор-жасаушының психологиялық ерекшеліктеріне негізделген шындықты танудың бір түрі. Сондықтан оқушыларға ұсынылған кез келген публицистикалық мәтін қатаң қадағалануы керек.

Осы орайда публицистикалық мәтіндерде жиі қолданылатын экспрессивтік құралдарды талдауға жүгінген орынды. Бұл, ең алдымен, фактіні сипаттау, нақты авторлық ұстанымның болуы. Публицистика шындықты деректі жаңғыртуға, оның үлгісін жасауға, шындыққа барынша жақын болуына сүйенеді. Фактісіз публицистикалық шығарма болуы мүмкін емес. Факті шындықта орын алады және сонымен бірге автордың субъективті бағасына жатады. Барлық фактілер автордың қабылдауынан өтеді және оның сыни бағасымен бірге жүреді. Оқиғаның бейнеленуі оны талдаумен байланысты, ал фактіні бағалау тікелей, ал кейбір жағдайларда айтарлықтай

өткір болады. Факті автордың бағалауының нәтижесі ретінде көрінеді. Осылайша, бұл жай ғана факт емес, қайта ойластырылған факт. Публицистикалық мәтінде қайта ойластырылған фактінің ерекшелігі фактілер тек қазіргі жағдайда ғана емес, сонымен қатар тарихи ретроспективада осы фактілерді теориялық, ғылыми талдау, бағалау жетістіктерімен ұқсас фактілермен салыстырылатынында. Публицистикалық мәтіндер эмоционалдық және баяндау тәсілі сирек кездеседі. Публицистикалық мәтіндердің авторлары өздерінің идеялық ұстанымдарын білдіре отырып, фактілерді іріктеуде оқиғаларға өзіндік көзқарастары мен құндылық бағдарларын білдіреді. Публицистикалық прозадағы автор позициясының мәселесі кез келген публицистикалық шығармада міндетті түрде сілтемелердің үш түрі болуымен тығыз байланысты:

- бейнеленген шындықпен;
- әсер етуші субъектімен;
- қабылдау объектісімен

Көркем шығарма шындыққа және оқырманға қатысты жабық және автономды. Публицистикада публицистикалық шығарманың ортасына қаһарманмен бірге деректі автор (коммуникатор) мен оқырман түседі. Автор публицистикалық шығармада белгілі бір идеологияның тасымалдаушысы ретінде әрекет етеді, оқушы кейде белгілі бір тұспалданған қасиеттерді түсінбеуі немесе қабылдамауы мүмкін, көбінесе ол ұжымдық адресат, көп жақты, алуан түрлі ойлар жиынтығы болып келгенде көзге түседі. Көркем әдебиеттегі автор тұлға ретінде авторға ұқсамайды (баяндаушы, лирикалық қаһарман, эпикалық образ бола алады) Публицистикадағы автор публицист тұлғасына ұқсайды. Сондықтан публицистикалық шығарма авторының тұлғалық беделі үлкен мәнге ие.

Публицистикада «деректі» автордың болуы әдебиетпен салыстырғанда автор мен оқырман арасында ерекше қарым-қатынас орнатуды талап етеді. Көркем шығармада автордың ұстанымын бірден түсіну қиын, ал публицистикада «автор-оқырман» байланысы аралық буындарды айналып өтіп, тез әрі анық орнатылады. Оқушы санасына сапалы публицистикалық мәтіндерді сіңіру арқылы, оқушы тілінің шұбарланбауына, әдеби тіл нормаларына сәйкес сөйлей білуіне байлуға болады. Сонымен қатар публицистикалық шығарма авторының әлеуметтік институттарға тікелей ықпал ету мүмкіндігі бар екенін оқушы әуел бастан сезінуі керек. Заманға сай ақпараттық құралдар мен әлеуметтік желілердің өзінен-ақ бүгін жасөсіпшімдер қоғам алдында сөйлей білудің, дұрыс сөйлей білудің жағымды жақтарын біледі. Бұлардың әсер ету дәрежесі әртүрлі болуы мүмкін. Бұл байланыстарда көркем әдебиетке қарағанда айқынырақ, автор өмір сүріп, жаңғырық етіп тұрған заманның, дәуірдің контекстіне сүйену бар. Публицистикадағы бейнелілік мәселесі өзара әрекеттесетін фактілердің автордың субъективті қабылдауында ғана болуымен байланысты. Дәл солар астарлы мағынаға ие болады. Көркемдік өлшемдер туралы ойлар өзгерген сияқты. Публицистикада әдебиет пен өнерде орын алатын көркем бейнелі

экспрессивтік құралдардың барлығы бірдей емес, автордың өз ойын толық ашуға мүмкіндік беретін нақты көркемдік тәсілдер ғана қолданылады.

Публицистикалық сөздің түбегейлі айырмашылығы ондағы публицистикалық стиль аясында бағалау сипатына ие болатын эмоционалдық рөлдің үлкендігінде. Олардың жанрлық ерекшелігін айқындауда оқушының алдымен мән беретіні де сол болады. Сондықтан педагог осы негізге әдіс қолданады.

Публицистика шығармашылықтың бір түрі ретінде қоғам мәселелерін, кең ортаның мүдделерін қозғайды. Осылайша, оқушының бойына қоғамдық функцияларды талдау құзіреттілігін сіңіреді.

Әсер етуші қызметтің әсерінен публицистика тілдің әр саласының сөздерін түрлендіреді, оларға бағалаушылық мән береді. Осы мақсатта арнаулы лексика ауыспалы мағынада қолданылады: қылмыс инкубаторы, бюрократия конвейері, спорттық лексика: раунд, (келіссөздер), сайлау жарысы, үкіметке чек жариялау; әдеби жанр атаулары, театр лексикасы: халық драмасы, құқықтық трагедия, саяси фарс, демократия пародиясы, т.б.

Әдеби тілдің бүкіл лексикасы бағалаушы публицистикалық лексиканы құруға материал ретінде қызмет етеді, дегенмен оның кейбір категориялары публицистикада ерекше өнімді. Сөйтіп, публицистика әдеби тілді байыта отырып, тілдік құралдарды пайдалану мүмкіндіктерін кеңейтеді. Кейбір авторлар қолданатын сөздер ойыны тіл мүмкіндіктерінің қаншалықты зор екенін және әртүрлі лексикалық қабаттарға шығармашылықпен жақындай білудің қаншалықты маңызды екенін көрсетеді.

Публицистика бұқараның санасына әсер ету қызметін атқарады. Ол үшін авторлар әртүрлі синтаксистік құралдарды шебер пайдаланады. Бай синтаксистік арсеналдан журналистика айтарлықтай әсер ету мүмкіндігі бар конструкцияларды таңдайды. Публицистиканы ауызекі сөйлеу конструкцияларына тартатын – экспрессивтілік. Публицистика тек ауызекі сөйлеу ғана емес, сонымен қатар кітап сөйлеу мүмкіндіктерін кеңінен пайдаланады. Күшті сезімді білдіру, оқырманды сендіру, оған әсер ету, тақырыпты полемикалық өткірлеу үшін публицистика риторикалық құралдардың бай арсеналын пайдаланады: сөйлем параллелизмі, анафора мен эпифора, антитеза және басқа да стильдік фигуралар.

Публицистика авторға әртүрлі бейнелі құралдарды, сұраулы және лепті сөйлемдерді қолдануға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, оларды пайдалану топтық сипатта болуы мүмкін. Оқушының шынайы сезімін жеткізуіне де әсер етеді. Дегенмен шынайы ой мен сезімін жеткізу үшін оқушыға үлгі керек. Публицистика дамып келеді, онымен бірге жанрлары да дамып келеді. Әрбір жанрдың өзіндік ерекшеліктері бар, соған сәйкес оқушының шығармашылық бастамасын көрсетуге мүмкіндігі бар.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, келесі қорытындыларды жасауға болады. Публицистика – фактілерге қатаң сүйенетін шығармашылықтың ерекше түрі. Публицистика фактісіз өмір сүре алмайды, сондықтан публицистикалық шығарма жазған әрбір автор шындықтың фактілері мен оқиғаларын көрсетуге барынша жақындауы керек. Сонда бұл

мәтіндермен танысқан оқушылар да позитивті қасиеттерді игереді. Публицистика әртүрлі жанрларда жүзеге асады: ақпараттық (жазба, сұхбат, репортаж), аналитикалық (мақала, рецензия, түсініктеме, шолу), көркем-публицистикалық (эссе, фельетон, памфлет). Қазіргі уақытта жанрларды араластыру үрдісі бар. Уақыт өте келе жанр категория ретінде жаңа мүмкіндіктерге ие болып, өз заманына сай мазмұнмен толығады.

Қазіргі уақытта мектепте сөйлеуді зерттеуге көбірек көңіл бөлінуде. Стиль ерекше қызығушылық тудырады. Н.С. Болотнова «Мектептегі мәтіннің стилистикалық талдауы» мақаласында мектептегі және университеттік білім берудің өзекті мәселелерін атап көрсетеді: «1) «тіл – сөйлеу» аспектісінде функционалдық стильдердің табиғаты мен мәнін қарастыру; 2) стиль ерекшеліктерін жарықтандыру; 3) функционалдық стильдердің ішкі стильдерімен және жанрларымен танысу; 4) әртүрлі функционалдық стильдегі тілдік құралдардың ерекшеліктерін толық қамту; 5) функционалдық стильдердің жіктелуін талдау; 6) мәтінді стильдік талдау әдісін меңгеру. Бұл мәселелер өзекті, өйткені қазақ тілінен Бірыңғай мемлекеттік емтихан нәтижелері мектепте мәтінді стильдік талдауға жеткіліксіз көңіл бөлінетінін көрсетеді. Ол әдебиетпен жақсы қамтамасыз етілген, сондықтан стилистика әдістемесінің, практикалық стилистиканың бір бағыты мектепте көбірек игерілді. Ол сөйлеу мәнерлері туралы түсінік бермейді, «сөзді шығарумен емес, жылтыратумен айналысады».

Екінші бағыт – функционалдық стилистика, ол «белгілі бір қарым-қатынас саласындағы коммуникативті міндеттерге байланысты тілдің қызмет ету үлгілерін және, ең алдымен, функционалдық стильдердің ерекшеліктері мен сөйлеу жүйелілігін және «астын стильдің» басқа да функционалдық және стилистикалық сорттарын зерттейді», жанрлық, ситуациялық және т.б.».

Публицистикалық стиль функционалдық стильдерді зерттеу аспектісінде қарастырылады. Бұл күрделі, көп қырлы сөйлеу бірлігі; Кожина М.Н. айтуынша, бұл стиль «ғылыми және көркемдіктің тоғысқан жерінде орналасқан». Сондықтан публицистикалық стильмен жұмысты оқушылар басқа стильдердің негізгі стильдік ерекшеліктерін меңгерген кезде бастаған дұрыс, өйткені мұғалім олармен үнемі салыстыруға тура келеді.

Публицистикалық стильдің ерекшелігі де ол үшін көркемдік стильге байланысты. Сипаттама хабардың қызметі ғана емес, сонымен бірге әсер ету қызметі. Ақырында, публицистикалық стиль аудиториямен тікелей байланыста болуымен сипатталады. Публицистикалық стильдің ауызекі сөйлеу тілі сияқты ауызша сөйлеу формасы бар.

Оқулықтарда стильдің міндеттері, қолдану салалары туралы мәліметтер берілген. Оқушылар бұл стильдің газет-журналдарда, радио мен теледидарда, жиналыстарда сөз сөйлеуде қолданылатынын біледі.

Мектепте публицистикалық стильді зерттеу әртүрлі формада болуы мүмкін: мәтіндерді публицистикалық стильде көрсету, мәтіндерге стильдік талдау жасау, публицистикалық стиль жанрларымен таныстыру және әртүрлі жанрдағы мәтіндерді дұрыс құрастыруға үйрету және т.б.. Ақырында, әр мектепте «Жас тілші» үйірмесі немесе т.б. бар болса, онда оқушылар стиль

ерекшеліктерін біле алады, газет-журналдарды алып, өз күштерін сынап көреді.

Жоспар құру, рефераттар, баяндама дайындау, аннотациялар жазу, шолулар, мәтінді тәуелсіз талдау, мақсатты үзінділер, мәтінді өз бетінше зерделеуге негізделген аналитикалық есеп беру сияқты әр түрлі өзіндік жұмыс түрлерінің рөлі артуда. Мұғалім ұсынған жоспар бойынша, одан кейін өз жоспары бойынша шығарма, эссе, әңгіме т.б жанрдағы шығармашылық жұмыстар, күнделік жүргізу және ауызша және жазбаша қарым-қатынаста күнделік жазбаларын пайдалану. Бақылау басқалардың сөйлеуіне, мұғалімнің нұсқауы бойынша кейіннен қолданумен сәйкес тілдік материалды жинауға ұйымдастырылады.

Пән ішілік байланыстар нығаяды. Сөйлеудің публицистикалық стилін зерттеу оқушылардың жалпы тілдік ұғымдарға, категорияларға: лексикалық, сөзжасамдық, синтаксистік ұғымдарға үнемі жүгінетіндей етіп құрылады. Сөйлеудің публицистикалық стиліне ену процесі мұғалімге оқушылармен лексика мен грамматиканы қайталауға мүмкіндік береді. Бұл сөйлеу мәнерлерін тереңірек меңгеруге ықпал етеді, оқушылардың тілдік ойлауын, тілдің жалпы заңдылықтарының, оның қызмет етуінің жеке (жеке-стильдік) көріністерінің астарынан көре білу қабілетін қарқынды дамытады.

Осылайша, мектепте функционалдық стильдерді, оның ішінде публицистиканы зерттеу мәселесі біздің заманымызда өзекті болып табылады. Мектеп оқушыларының сөйлеу мәдениетінің деңгейі жеткіліксіз екені белгілі, оның бір себебі – тіл мұғалімдерінің стильдік қателер деп аталатын тұстарға аз көңіл бөлуі. Бұған жол беруге болмайды, өйткені соңғы уақытта мектеп оқушыларының сөйлеу мәдениетіне қойылатын талаптар айтарлықтай өсті. М.Н.Қожинаның пікірінше, тіл мұғалімінің міндеттерінің бірі оқушыларды «коммуникативтік жағдаят ұғымымен, сөйлеу түрлерімен, оның стильдік саралануымен» таныстыру болып табылады. Бұдан әрі автор: «Тілді оқытудың, әсіресе сөйлеуді дамытудың» функционалдық стилистикалық бағытта болуы маңызды, яғни, белсенді». Бала кезінен тіл сезімін ояту өте маңызды.

Қазіргі уақытта қазақ тілі бойынша көптеген әдістемелік құралдар, мектеп бағдарламалары шығарылуда, оларда үйлесімді сөйлеу дағдылары мен дағдыларын қалыптастыру, негізгі функционалдық стильдермен теориялық және практикалық танысу, оның ішінде публицистикалық стильдер қарастырылады.

Жоғарыда атап өткеніміздей, мектепте публицистикалық стильді зерттеу әртүрлі формада болуы мүмкін: презентация, мәтінді стильдік талдау, жанрлар мен ішкі стильдермен танысу, әртүрлі жанрда мәтін құрауға үйрету және т.б.

2.2 Оқушыларға публицистикалық стильдің жанрлық түрлерін меңгертудің тиімді әдіс-тәсілдері

Қазақ тілі – мектеп жүйесіндегі гуманитарлық циклдің жетекші пәндерінің бірі, өйткені ол біздің қоғам өмірінде, баланың жеке басын қалыптастыру мен дамытуда үлкен маңызға ие. Бұл ретте жалпы орта білім

беретін мектепте «қазақ тілі» пәнін оқытудың жағдайы барынша мұқияттылықты қажет ететіні анық. Қазақ тілін оқытудың жай-күйін талдау мектепте оқушылардың функционалдық сауаттылығын, олардың орфографиялық және пунктуациялық сауаттылығын толық қамтамасыз етпейтінін көрсетеді. Мамандандырылған ауызша және жазбаша сөйлеу дағдылары мен дағдылары жеткіліксіз қалыптасқан. Қазақ тілі туралы теориялық мәліметтер жеке оқытылады және ана тілінде практикалық сөйлеу әрекетін қалыптастыру үшін пайдаланылмайды. Бұл тіл білімі мен тілді практикалық білімнің арақатынасы мәселесі әлі шешімін таппағанын білдіреді. Сонымен қатар, ана тілі курсы қатар оқытылатын шет тілінен үзіліп, мектептегі жаратылыстану бағытындағы пәндерге іс жүзінде ешқандай қатысы жоқ, ал мұғалім жасанды түрде пәнаралық деп аталатын байланыс орнатуға мәжбүр.

Бірыңғай мемлекеттік емтиханды енгізу әр түрлі мақсаттарды көздейді, олардың бірі оқушылардың коммуникативті дағдыларының қалыптасу деңгейін тексеру: мақсат, міндеттер мен шарттарға сәйкес өз сөйлеуінде тілдік құралдарды бағалау, таңдау және қолдана білу. Мектеп оқушыларының Бірыңғай мемлекеттік емтиханның шығармашылық тапсырмасын (С бөлімі) табысты орындауға бағытталған 5-11 сыныптардағы стилистика бойынша жұмыс мәтінді стилистикалық талдау бойынша жаңа ғылыми-әдістемелік зерттеулерді, әсіресе публицистикалық стильді талап етеді. Оқылған мәтін негізінде эссемен жұмыс істеудің дайындық кезеңі ретінде, өйткені Бірыңғай мемлекеттік емтиханның бақылау-өлшеу материалдарындағы бастапқы мәтін негізінен қуатты білім беру әлеуеті бар және оқушыға пікірталас құруға мүмкіндік беретін публицистикалық стильдегі мәтіндер болып табылады. Қоғам өмірінің өзекті мәселелері мен өзіндік пікірін білдіреді.

Жалпы білім беретін оқу орындарының 10-11-сыныптарына арналған қазақ тілі бағдарламасы орта мектептегі қазақ тілі курсының негізгі міндеттерінің бірі оқушылардың стильдер, олардың ерекшеліктері туралы білімдерін кеңейте отырып, сөйлеудің функционалдық стильдерін одан әрі меңгеруді қамтамасыз ету екенін көрсетеді.

Бұл бағдарламаның негізгі бөлімдері сөйлеу мәнерлерімен айналысатын бөлімдер. Ғылыми, публицистикалық және көркемдік стильдерге ерекше көңіл бөлінеді. Бұл осы стильдердің әлеуметтік мәнімен, қоғамның қазіргі міндеттері тұрғысынан мектепке қойылатын талаптармен, оқушылардың мектепті бітіріп, белсенді дербес өмірге енуіне байланысты туындайтын практикалық қажеттіліктермен байланысты. Тек таныстыру ғана емес, сөйлеудің ғылыми, публицистикалық және көркемдік стильдерін, олардың іргелі элементтерін, осы стильдердің кейбір жанрларын іс жүзінде меңгеру ерекше маңызға ие.

Публицистикалық сөйлеу стилі бойынша бағдарламада көрсетілген материалдың да практикалық бағыты айқын. Ол оқушылардың қоғамдық-саяси лексиканы, шешендік өнер синтаксисін, әсіресе публицистикалық сөйлеу стилінің эссе және эссе сияқты әр түрлі жанрларын меңгеруіне, сөйлеу әрекетінің ауызша түрін баяндама, пікірталастағы сөз сөйлеуді меңгеруге бағытталуында көрінеді.

Қазақ тілі сабақтарында «Публицистикалық стиль» тақырыбымен, публицистикалық стильдің ерекшеліктерімен танысу барысында оқушылар келесі дағдыларды меңгереді:

1) сәйкестендіру:

- мәтіннің стилін тану;
- публицистикалық стиль жанрын тану;
- мәтіндегі публицистикалық стильдің жеке тілдік құбылыстарын тану;
- публицистикалық стильдің тілдік ерекшеліктерін көрсету;
- тілдік ұғымдар мен категориялардың маңызды белгілерін бөліп көрсету және ұқсас тілдік құбылыстарды ажырату;

2) жіктеу:

- публицистика мәтіндерін белгілі бір негізде топтастыру (мысалы, жанр бойынша);
- тілдік концептілердің жалпы және арнайы байланыстарын орнату;
- салыстырылған немесе аралас мәтіндерді топтастыру, жіктеу негіздерін анықтау;

- классификациялар, кестелер жасау;

3) аналитикалық:

- публицистикалық стиль мәтініне әр түрлі дәрежедегі толықтық (толық, жартылай, таңдамалы) лингвистикалық талдаудың әртүрлі түрлерін шығару;
- тілдік бірлік (публицистикалық стиль мәтіні), публицистикалық стильдің тілдік құралдардың қызметін анықтау;

4) синтетикалық:

- публицистикалық стиль (мақала) мәтіндерін үлгі, схема, алгоритм бойынша қалыптастыру;
- тілдік бірліктерді түрлендіру (публицистикалық стиль мәтінінің жанрын өзгерту);
- публицистикалық стиль мәтіндеріндегі тілдік бірліктерді қолданудағы қателерді тауып, оларды түзету;

5) Шығармашылық:

- публицистикалық стиль мәтіндерінің мысалдарын таңдау;
- берілген үлгілер бойынша және үлгіден тыс сөздерді, сөз тіркестерін және сөйлемдерді құрастыру;
- публицистика мәтіндерін жаңғырту (түпнұсқа мәтінге жақын, ықшам, таңдамалы, жалғасы бар);
- ауызша және жазбаша лингвистикалық мәтіндер құрастыру.

Мектепте публицистикалық стильмен жұмыс істеудің нақты міндеттері:

- әдебиеттің ерекше түрі ретінде журналистика туралы бұрын игерілген (әдебиет және қазақ тілі курстарында) білімдерін қайталау және тереңдету; публицистикалық шығармалардың түрлері мен жанрлары туралы;

- публицистикалық мәтіннің тілдік ерекшеліктері туралы түсініктерін қалыптастыру;

- әртүрлі жанрда публицистикалық мәлімдеме жасау дағдыларын қалыптастыру;

▪ балалардың шығармашылық қабілеттерін және эстетикалық талғамын дамыту.

Публицистикалық стильді дамыту жұмыстарының техникасы, әдістері мен формалары жоғарыда аталған міндеттер мен мазмұнмен анықталады. Жоспар құру, рефераттар, баяндама дайындау, аннотациялар жазу, шолулар, мәтінді тәуелсіз талдау, мақсатты үзінділер, мәтінді өз бетінше зерделеуге негізделген аналитикалық есеп беру сияқты әр түрлі өзіндік жұмыс түрлерінің рөлі артуда. Мұғалім ұсынған жоспар бойынша, (одан кейін өз жоспары бойынша) шығарма, эссе, әңгіме т.б жанрдағы шығармашылық жұмыстар, күнделік жүргізу және ауызша және жазбаша қарым-қатынаста күнделік жазбаларын пайдалану әдеуір маңызға ие. Бақылау басқалардың сөйлеуіне, мұғалімнің нұсқауы бойынша кейіннен қолданумен сәйкес тілдік материалды жинауға ұйымдастырылады.

Пән ішілік байланыстар нығаяды. Сөйлеудің публицистикалық стилін зерттеу оқушылардың жалпы тілдік ұғымдарға, категорияларға: лексикалық, сөзжасамдық, синтаксистік ұғымдарға үнемі жүгінетіндей етіп құрылады. Сөйлеудің публицистикалық стиліне ену процесі мұғалімге оқушылармен лексика мен грамматиканы қайталауға мүмкіндік береді. Бұл сөйлеу мәнерлерін тереңірек меңгеруге ықпал етеді, оқушылардың тілдік ойлауын, тілдің жалпы заңдылықтарын және оның қызмет етуінің жеке (жеке-стильдік) көріністерінің астарынан көре білу қабілетін қарқынды дамытады.

Тәжірибелік жұмыс барысында белгілі бір сөйлеу жанрын зерттеу үшін біз 7, 8, 9-сыныптарға арналған оқулықтардағы анықтамаларды қолдандық.

4-кесте. ОӘК (оқу әдістемелік кешен) бойынша публицистикалық стильді зерттеудің салыстырмалы кестесі

ОӘК бойынша публицистикалық стильді зерттеу		
Сәйкестік критерийлері	ОӘК бойынша	Оқулық бойынша
Оқу уақыты	7, 8, 9-сыныптар	7, 8, 9-сыныптар
Бөлім тақырыптарының реттілігі	7 сынып: 1. Публицистикалық стиль 2. Газеттегі жазба 8 сынып: 1. Репортаж 2. Мақала 3. Очерк	7 сынып: 1. Публицистикалық стиль 2. Газеттегі жазба 8 сынып: 1. Пікір (отзыв) 2. Портреттік очерк 9-сынып: 1. Рецензия

	<p>9-сынып: 1.Рецензия</p>	
<p>Жұмыс әдістері</p>	<p>-фронтальды түсіру; -Сөйлеу жағдаятының сызбасын құрастыру; - Дайын мәтіннің стилі мен жанрын анықтау; - Берілген стиль мен жанрдағы мәтіндерді өз бетінше іздеу; - Белгілі бір стиль мен жанрдағы мәтін жоспарын құру; - Мәтінді жанр талабына сай өңдеу; - мәтінге стильдік талдау жасау; - Белгілі бір стиль мен жанр түрінде мәтін жазу</p>	<p>- ұсынылған теориялық материалдағы «жаңа» ақпаратты анықтау және оны өңдеу; - Дайын мәтіннің стилі мен жанрын анықтау; - Берілген стиль мен жанрдағы мәтіндерді өз бетінше іздеу; - публицистикалық стиль мәтінін жан-жақты көрсету; - Белгілі бір стиль мен жанр түрінде мәтін жазу</p>
<p>Публицистикалық стильді оқытуда қалыптасатын дағдыларға қойылатын талаптар</p>	<p>- публицистикалық стильдегі мәтінді мәнерлеп оқу; - хабарламаның тақырыбы мен</p>	<p>- Мәтіннен өзіне тән тілдік құралдарды табыңыз публицистикалық сөйлеу мәнері; - Публицистикалық стильдегі мәтінді егжей-</p>

	<p>негізгі идеясын анықтау үшін инсталляциясы бар ақпараттық теле-радио бағдарламаларды тыңдау;</p> <p>- Сөйлеу мәнерін анықтау;</p> <p>- Мәтіннен өзіне тән тілдік құралдарды табыңыз</p> <p>публицистик алық сөйлеу мәнері;</p> <p>- Сөйлеу мәнерін ескере отырып, жазылғанды жетілдіру: ауызекі сөйлеу, көркемдік және публицистикалық стильдегі сөйлемдерде мәнерлі тіл мен сөйлеу құралдарын пайдалана отырып, сөйлеу мәнерлілігін арттыру, оның ішінде сөздердің кері тәртібі, мәнерлі қайталау, сұрақ-жауап түрі.</p>	<p>тегжейлі, қысқа және таңдамалы түрде жеткізу;</p> <p>- Публицистикалық стильдегі мәтіндерді саналы және еркін оқу;</p> <p>- Стилистикалық мақсаттарға сәйкес ұсыныс құрастыру;</p> <p>- көркем мәтіндерді, публицистикалық және ғылыми стильдегі мәтіндерді (ойлау элементтері бар баяндау, сипаттау элементтері бар пайымдау және т.б.) қайталау (ауызша және жазбаша);</p> <p>- Зерттелетін типтердің мәтіндерін сәйкес стильде құру</p> <p>сөйлеу;</p>
--	--	--

Н.И. Аксенова «Жүйелік-белсенділік тәсілі метапәндік нәтижелерді қалыптастырудың негізі ретінде» атты мақаласында оқытудың бұл тәсілінің мәнін көрсетеді: «Жалпы алғанда оқытудағы жүйелік-белсенділік тәсілі бұл үдерісте негізгі міндет екенін білдіреді. білім берудің белгіленіп, шешімін табуы – ішкі резервтерді белсендіру арқылы үйлесімді, адамгершілік кемел, әлеуметтік белсенді, кәсіби құзыретті және өзін-өзі дамытатын жеке тұлғаны дамытуға жағдай жасау» [2, б. 142].

Стандарт негізгі жалпы білім берудің негізгі білім беру бағдарламасын меңгерудің метапәндік нәтижелерін анықтайды, оның ішінде: «мақсаттарға жету жолдарын, оның ішінде баламалы мақсаттарды өз бетінше жоспарлау, оқу-танымдық мәселелерді шешудің ең тиімді жолдарын саналы түрде таңдау қабілеті. Проблемалар, өз іс-әрекетін жоспарланған нәтижелермен байланыстыра білу, нәтижеге жету процесінде өз қызметін бақылау, ұсынылған шарттар мен талаптар шеңберінде әрекет ету әдістерін анықтау, өзгермелі жағдайға сәйкес өз әрекеттерін түзету; ұғымдарды анықтау, жалпылауды құру, аналогиялар орнату, жіктеу, жіктеу негіздері мен критерийлерін өз бетінше таңдау, себеп-салдарлық байланыстарды орнату, логикалық пайымдау, пайымдау (индуктивті, дедуктивті және аналогия бойынша) құру және қорытынды жасай білу;

- мағыналық оқу;

- өз сезімін, ойын және қажеттіліктерін білдіру үшін қарым-қатынас міндетіне сәйкес сөйлеу құралдарын саналы түрде пайдалана білу; олардың қызметін жоспарлау және реттеу; ауызша және жазбаша сөйлеуді, монологтық контекстік сөйлеуді меңгеру» [43, б. 122].

«Қазақ тілі» пәні стандартында қазақ тілінің мектеп курсындағы стилистиканы оқытуға жүйелік-белсенділік тәсілінің бір бөлігі ретінде бірқатар талаптар қойылған: - белсенді және әлеуетті сөздік қорды байыту, ой мен сезімді еркін жеткізу үшін сөйлеуде қолданылатын грамматикалық құралдардың көлемін қарым-қатынас жағдайы мен стиліне барабар кеңейту;

- тілдің лексикасы мен фразеологиясының негізгі стильдік қорларын, әдеби тілдің негізгі нормаларын (орфоэпиялық, лексикалық, грамматикалық, орфографиялық, пунктуациялық), сөйлеу этикетінің нормаларын меңгеру; ауызша және жазбаша мәлімдеме жасау кезінде оларды сөйлеу тәжірибесінде қолдану тәжірибесін жинақтау [43, б. 147].

Көптеген оқулықтарда берілген дидактикалық материал метапәндік нәтижелерге қол жеткізуге ықпал етпейді. Сонымен, оқу-әдістемелік кешеніндегі, авторлар тиісті параграфтарда жүзеге асырған жанрды зерттеудің типтік кезеңдерін бөліп көрсетуге болады:

- жанрды анықтау;
- жанрды меңгеру барысында оқушы шешетін тапсырманы қою;
- мәтінмен аналитикалық жұмыс (жанр құрылымын анықтау, осы жанр үшін жетекші сөйлеу түрін анықтау, осы жанрдағы мәтіндерді жазуға қажетті морфологиялық және синтаксистік құралдарды талдау; деформацияланған мәтінмен жұмыс (өңдеу: алып тастау, ауыстыру, толықтыру);
- зерттелетін жанр бойынша өз мәтінін құру.

ОӘК бойынша жанрларды зерттеу үлгісінде, мектеп оқушыларын жанрды өмірде пайдалану жағдайларына дайындауға жауапты құрамдас бөлік жоқ. Н.И. Аксенова «жүйелік-белсенділік тәсілін жүзеге асыру үшін жеке оқу пәндерін игеруден нақты өмірдегі күрделі жағдайларды пәнаралық зерттеуге көшу қажет. Осыған сәйкес әрбір оқу пәніне тән әрекеттер мен операциялар әмбебап (мета-пәндік) білім беру қызметімен толықтырылуы керек» [2, б. 143].

Қазақ тілінің мектеп оқулықтарын талдау және жүйелік-әрекеттік тәсіл негізінде оқытуға қойылатын талаптар публицистикалық жанрды оқытудың кезеңдерін нақтылауға мүмкіндік берді.

1. Оқушылардың осы стильдің стилі және бұрын зерттелген жанрлары туралы білімдерін өзектілендіру.

2. Жаңа жанрмен кездесу. Мәтінді талдау негізінде оның ерекшеліктерін анықтау.

3. Публицистикалық жанр туралы жаңа білімді алғашқы меңгерту.

4. Мәтінге жанрлық-стильдік талдау жасау және өңдеу барысында білімді алғашқы бекіту және оны тәжірибеде қолдану жолдары.

5. Публицистикалық сөйлеу стилі жанры туралы білімдерін өмірге жақын жағдайда мәтін құру тәжірибесінде қолдану.

6. Білімді игеруді және оларды қолдану әдістерін бақылау. Публицистикалық стиль жанрларын меңгеру үшін мектеп оқушыларына жай тапсырмалар емес, нақты өмірге жақын жағдаяттарда тәжірибелік дағдыларды жаттықтыруға, оқытуға өріс тудыратын материал қажет екені анық. Сондықтан жағдайлық тапсырмалар эксперименттік жұмыс үшін таңдалған әрбір жанрды зерттеуде міндетті құрамдас бөлікке айналды.

Сөйлеудің публицистикалық стилі әдеби тілдің функционалдық алуан түрі болып табылады және қоғамдық өмірдің әртүрлі салаларында: газеттер мен журналдарда, теледидар мен радиода, қоғамдық саяси баяндамаларда, партиялар мен қоғамдық бірлестіктердің қызметінде кеңінен қолданылады.

Публицистикалық сөйлеу стиліне қарым-қатынастың бұқаралық сипаты қатты әсер етеді. Публицистикалық стильдің тақырыптық шексіздігі оның сөздік қорының ерекше кеңдігі мен алуан түрлілігін анықтайды.

Публицистикалық стильдің негізгі тілдік ерекшеліктерінің ішінде стилистикалық құралдардың түбегейлі біркелкі еместігін атап өту керек; арнайы терминология мен эмоционалды боялған лексиканы қолдану, тілдің стандартты және экспрессивті құралдарының үйлесімі, абстрактілі және нақты лексиканы қолдану. Қоғамдық өмірдің белгілі бір сәтіне арналған материалды берудің ең типтік тәсілдерін, ең жиі кездесетін лексикалық бірліктерді, фразеологиялық бірліктерді және белгілі бір уақытқа тән сөздің метафоралық қолданыстарын қолдану публицистиканың маңызды ерекшелігі болып табылады. Мазмұнның өзектілігі журналистті жалпы түсінікті және сонымен бірге сергектік пен жаңашылдықпен ерекшеленетін оны білдірудің өзекті формаларын іздеуге мәжбүр етеді.

Публицистика – тілдік неологизмдердің: лексикалық, сөзжасамдық, фразеологиялық таралудың негізгі саласы және ең белсенді арнасы. Сондықтан бұл стильдің тілдік норманың дамуына зор ықпалы бар. Өкінішке орай, ұқыпсыз, дәл емес сөйлеуді қайталау жағдайында бұл әсер теріс болып шығады: сөйлеу мәдениеті төмен адамдар қателерді норма ретінде қабылдайды.

Оқушылардың коммуникативтік құзыреттілігін дамытуға бағытталған ана тілін оқытудың функционалдық-стильдік аспектісі қазіргі мектепте қазақ тілін оқыту әдістемесінің тұжырымдамалық негізі болып жарияланды. Осыған

байланысты қазақ тілі сабақтарында әртүрлі функционалды стильдегі мәтіндермен жұмыс істеуге көп көңіл бөлінеді.

Мектеп оқушыларының коммуникативтік дағдыларын дамытуда зор дидактикалық мүмкіндіктері бар публицистикалық стиль мәтіндерінің алатын орны ерекше, бұл публицистикалық стильдің экстралингвистикалық және тиісті тілдік факторларына байланысты.

Олай болса, публицистикалық шығармалар зерттеу пәніне айналуы тиіс, оның негізінде әртүрлі жанрдағы авторлық публицистикалық мәтіндер жасау дағдылары мен дағдыларын меңгерген зияткерлік азаматтық тұлғаны жетілдіруге болады.

Публицистикалық стильдегі мәтіндердің оңтайлы дидактикалық бірлігі ретінде қазақ тілін сабақта жүйелі қолдану сөйлеудің нақтылық, жүйелілік, дәлелділік, эмоционалдылық, мәнерлілік, авторлық бағалау сияқты қасиеттерін дамытуға ықпал етеді.

Бірыңғай мемлекеттік емтиханды енгізу әртүрлі мақсаттарды көздейді, олардың бірі оқушылардың коммуникативті дағдыларының қалыптасу деңгейін тексеру: мақсатқа, міндеттерге және шарттарға сәйкес өз сөйлеуінде тілдік құралдарды бағалау, таңдау және қолдана білу. Мектеп оқушыларының бірыңғай мемлекеттік емтиханның шығармашылық тапсырмасын (С бөлімі) табысты орындауға бағытталған 5-11 сыныптардағы стилистика бойынша пропедевтикалық жұмыс мәтінді стилистикалық талдау бойынша жаңа ғылыми-әдістемелік зерттеулерді, әсіресе публицистикалық стильді талап етеді. Оқылған мәтін негізінде эссемен жұмыс істеудің дайындық кезеңі ретінде, өйткені Бірыңғай мемлекеттік емтиханның бақылау-өлшеу материалдарындағы бастапқы мәтін негізінен қуатты білім беру әлеуеті бар және оқушыға пікірталас құруға мүмкіндік беретін публицистикалық стильдегі мәтіндер болып табылады. Қоғам өмірінің өзекті мәселелері мен өзіндік пікірін білдіреді.

Сонымен, зерттеліп отырған мәселенің өзектілігі қазақ әдеби тілінің заңдылықтары мен заңдылықтарын саналы түрде меңгеру негізінде өз ана тілін жетік меңгерген оқу орындарын бітірушілерге қазіргі мектеп пен қоғамның қажеттіліктерімен анықталады. Сөйлеу - адамның қарым-қатынасының және объективті шындықты білудің ең маңызды құралы.

2.3 Публицистикалық стильдің жанрлық түрлерін меңгертудің эксперименттік жүйесі

Зерттеудің эксперименттік бөлімі Алматы қыздар лицейінің 10 «А» сыныбына жүргізілді. Экспериментке диагностикалық жұмыс, ситуациялық тапсырмалар қолданылды. Публицистикалық стиль жанрларын меңгеру бойынша 4 сабақ, диагностикалық жұмыстарға ұқсас апробация нәтижелері бойынша бақылау жұмысы өткізілді.

Анықтау кезеңінде оқушыларға диагностикалық жұмыс ұсынылды. Бұл жұмыс оқушылардың публицистикалық стиль және оның жанрлары туралы

білім деңгейін анықтауға және осы білімдерін іс жүзінде қолдана білуін тексеруге бағытталған.

Жұмыста оқушыларға сөйлеудің функционалдық стильдерін, публицистикалық стильдің ерекшеліктерін есте сақтау қажет теориялық тапсырма (1-тапсырма) енгізілген. Практикалық тапсырмалар (2-тапсырма, 3-тапсырма) өз көзқарасын дәлелдеу арқылы мәтіннің стилі мен жанрын анықтай алу қабілетін тексереді. 4-тапсырма мәтінді жанр талабына сай өңдеуге бағытталған. Диагностикалық жұмыстың соңғы тапсырмасы (5-тапсырма) белгілі бір жанрдағы мәтін құра алу қабілетін тексереді.

Анықтау кезеңіндегі оқушылардың жұмысын талдау барысында біз келесі нәтижелерге қол жеткіздік: оқушылардың публицистика туралы негізгі білімдері бар. 20 оқушының тек 4 (20%) жаңылысса, 16 адам (80%) ұсынылған публицистикалық мәтіннің жанры мен айтылу мақсатын дұрыс анықтаған. Барлық оқушылар бұл стильдің қолданылу аясын дәл анықтады. Дегенмен, барлық оқушылардың ішінде тек 2 адам (10%) публицистикалық стильге тән тілдік құралдарды көрсете алды: тұрлаулы және тұрлаусыз сөйлемдерді, фразеологиялық тіркестерді, қысқа сөйлемдерді, сондай-ақ әдеби және ауызекі сөйлеу стильдерінің қосарлана қолданылуына көз жеткізді.

Ең үлкен қиындықтар репортаж мәтінінің жанрын анықтауда және оны өңдеуде туындады. Бұл тапсырманы тек 7 адам (35%) орындады. Оқушылар тілдік құралдарды қолдануда қателіктер жіберді және осы жанрда мәтін құрудың тікелей мақсаты орындалмады.

Соңғы тапсырмада барлық оқушылар публицистикалық стиль жанрларының бірінің мәтінін жасау үшін «репортажды» таңдады. Алайда тапсырманы тек 6 адам (30%) орындады.

Шығармаларды талдау мектеп оқушыларының «репортаж» жанрындағы мәтінге қойылатын негізгі талаптарды меңгермегенін көрсетті. Оқушылардың көпшілігі мақала немесе хабарландыру жанрына байланысты мәтіндер құрады. Олар «Маусым айының басында Алматыда фестиваль өтеді...», «2022 жылғы музыкалық кеш қазан айына жоспарланған...» т.б конструкцияларды пайдаланды.

Эксперименттің қалыптастырушы кезеңіне диагностикалық жұмыстың нәтижелері бойынша сөйлеудің публицистикалық стилі туралы білімдерін өзектілендіруге байланысты сабақ әзірленді және олардың ішінде ситуациялық тапсырмалар қамтылған.

Жағдаяттық тапсырмалар арқылы речитативті репортаж, сұхбат, жаңалықтар жанрларын меңгеруге арналған сабақтардың қысқаша мазмұнын ұсынайық.

1-сабақ: «Репортаж жанрының функционалдық ерекшеліктері»

Сабақтың мақсаты – есеп мәтінін жазу дағдыларын меңгеруге жағдай

жасау.

Құрал-жабдықтар: презентация, компьютерлік техника.

Сабақтың барысы:

1. Ұйымдастыру кезеңі:

Сәлем оқушылар! Бүгін біз әдеттен тыс кәсіби жағдайға баруымыз керек, онда сіздердің әрқайсысыңыз оқушы емес, журналист, заманауи газеттің редакциялық алқасының мүшесі боласыз.

2. *Сабақтың мақсаты мен міндеттерін қою:*

Біз «Ұлан» газетінің редакциясындамыз. Біздің газеттің қызығушылық аймағы өте кең: сәннен ғылыми жаңалықтарға дейін, саяси саладан балалар мүдделері саласына дейін. Барлығыңыз осы газеттің басқарма мүшесі боласыздар. Газеттің бүгінгі санының тақырыбы – «Оқиға орнынан репортаж».

3. *Жанр туралы білімдерін пысықтау кезеңі*

Бұл жанр туралы не білесіз?

1-оқушы – Хабарлама – публицистикалық стиль жанры.

2-оқушы – Хабарлау оқиғаны тілшінің көзімен «көруге» мүмкіндік береді.

3-оқушы - Онда эмоционалды, экспрессивті лексикондар бар.

Оқушылардың жауаптарынан кейін мұғалім слайдта баяндау жанрының сипаттамасы бар кестені көрсетеді, онда айтылғандарды қорытындылайды.

5-кесте.

Функционалдық стиль	Аталған жанрдың ауқымы	Жанр ауызша/ жазбаша сөйлеу (аты-жөні)	Жанрлық құрылым	Стилистикалық ерекшеліктері	Сипаттамалық тіл
Публицистикалық стиль	БАҚ, теледидар, радио	Репортаж (жазбаша/ ауызша)	Тақырып, ашу (оқиғаны суреттеу, қоршаған ортаны сипаттау), орталық бөлім, аяқталу (оқиғаны бағалау, қысқаша қорытынды)	Факттің болуы, тиімділігі, өзектілігі, көрнекілігі, құжаттамасы, сенімділігі, жеке сипаты, эмоционалдылығы	Тікелей өтініштер, бір мүшелі сөйлемдер, етістіктер, етістіктер осы шақ, өткен шақ, тұйық етістік, сұраулы және лепті сөйлемдердің

					қолданылуы, кіріспе сөздер
--	--	--	--	--	----------------------------

4. Жағдаяттық тапсырманы енгізу кезеңі.

Журналисттің өмірінде туындауы мүмкін түрлі жағдайларда репортаж жасауға дайын екеніңізді тәжірибе жүзінде тексеріп көрейік (жоба түріндегі ситуациялық тапсырма ұсынылады).

Сынып үш топқа бөлінеді. Әр топтың өз тапсырмасы бар, үш тапсырманың мазмұны да дауыстап айтылады. Үстелдерде топ мүшелерінің рөлдерін белгілейтін жазулар бар. Орындалған тапсырманың нәтижесін сыныпқа таныстырғаннан кейін топтың барлық мүшелеріне баға қойылады.

1-топ – бейнередакторлар.

Жағдайдың сипаттамасы:

Сіздің бөлім газеттің электронды нұсқасын жүргізуге маманданған. Сізге бейне блог жіберілді.

Жаттығу:

- Блогты қарау.

- Сұраққа жауап беріңіз: Бейне блогты репортаж жанрына жатқызуға бола ма? Өз пікіріңізді дәлелдеңіз.

(Қосымша сұрақ: Сіз бұл бейнеде есеп берудің қандай ерекшеліктерін таптыңыз?)

- Топ нәтижелерді жазып, сыныпқа ұсынуы керек (команданың әрбір мүшесі жауап беруі тиіс).

Құрал-жабдықтар: ноутбук, тапсырмалар картасы.

Тапсырманы орындауға арналған материал: бейнеролик

Бағалау критерийлері:

Тапсырма келесі шарттар бойынша «5» бағаланады:

«Бейне блогты репортаж жанрына жатқызуға бола ма?» деген сұраққа толық жауап тұжырымдалған, атап айтқанда:

- бейнеблог пен репортаж арасындағы айырмашылықтар анықталды (2

б.);

- өз көзқарасының пайдасына дәлелдер келтіріледі (1 б.);

- бейнежазда кездесетін репортаж жанрының ерекшеліктері дұрыс көрсетілген (1 б.);

- топтың барлық мүшелері нәтижелерді сыныпқа ұсынуға қатысады (1

б.).

2-топ – мәтіндік редакторлар

Жағдайдың сипаттамасы:

Сіздің бөлім мәтіндік материалды баспаға дайындауға маманданған. Оны басып шығаруға жіберу немесе жібермеу сізге байланысты.

Жаттығу:

- Редакторға берілген мәтіндермен танысу;
- Олардың арасынан есеп мәтінін таңдау, ондағы қателер мен кемшіліктерді өңдеу;

- Осы мәтінмен газеттің парағын құрастыру (компьютер арқылы);
- Баяндама мәтінінің тіліне қойылатын талаптармен жадынама құру (өз білімдеріңізге және өңделген мәтінге сүйеніңіз);

- Нәтижелерді ұсыну (команданың әрбір мүшесі жауап беруі керек).

Құрал-жабдықтар: тапсырма карточкалары

Тапсырманы орындауға арналған материал: мұғалім дайындаған әртүрлі публицистикалық жанрдағы мәтіндердің баспа материалдары

Бағалау критерийлері:

Тапсырма келесі шарттар бойынша «5» бағаланады:

- қатесіз таңдалған репортаж мәтіні (1 б.);

- таңдалған мәтінге редакциялық түзетулер дұрыс енгізілген (1 б.);

- баяндама мәтінінің тілдік құралдарына қойылатын талаптармен

жадынама жасалды (2 б.);

- топтың барлық мүшелері нәтижелерді сыныпқа ұсынуға қатысады (1 б.)

3-топ – Жас кадрларды даярлау бөлімі

Жағдайдың сипаттамасы:

Газетке жаңадан келген жас тілшілерді дайындау сіздің бөлімшеге жүктелген.

Жаттығу:

- «Alash Prime» спорт клубының спорттық баяндамасының мәтінін талдау;

- «Alash Prime» спорт клубының мәтініне және жанр бойынша өзінің біліміне сүйене отырып, жас тілші репортаж жасау үшін қандай қадамдар жасау керек екенін көрсету және қажет нұсқаулық жазу;

- Нұсқаулықты кез келген жаңа бастаған журналист пайдалана алатындай етіп атау және пішімдеу (дизайнның компьютерлік нұсқасы);

- Нәтижелерді ұсыну (команданың әрбір мүшесі жауап беруі керек).

Құрал-жабдықтар: тапсырма карточкалары

Тапсырманы орындауға арналған материал: «Alash Prime» спорт клубының спорттық баяндамасының мәтіні.

Бағалау критерийлері:

Тапсырма келесі шарттар бойынша «5» баллдық жүйемен бағаланады:

- нұсқау мәтінге және жанр бойынша өз біліміне сүйене отырып жазылады; орфографиялық, пунктуациялық, грамматикалық және сөйлеу қателері жоқ (1 б.);

- есепті құру қадамдары ретімен құрастырылған, мәтіннің мазмұнын, композициясын, баяндама авторының рөлін, жанрдың тілдік ерекшеліктерін көрсететін позициялар бар (2 б.);

- нұсқаудың аты бар, безендірілуі мазмұнға сәйкес келеді (1 б.);

- топтың барлық мүшелері нәтижелерді сыныпқа ұсынуға қатысады (1 б.).

5. Оқушылардың жағдаяттық тапсырманы шешу кезеңі

Топтарға тапсырмаларды орындау және нәтижелерді көрсету үшін 20 - 25 минут беріледі.

6. Таныстыру кезеңі (әр топқа 5 минут)

Жұмыстың нәтижесін мұғалім слайдқа, оқушылар дайындаған кластерге түсіреді.

Бұл сабақта компьютерлік зертхана қолданылады. Оқушылар нәтижелерді компьютерге жазып, барлығына көрсете алады. Осыдан кейін мұғалім топтардың жұмысын өңдеп, факультативтік пәннің нәтижелері бойынша барлық оқушыларға анықтамалық материал жасай алады.

6. Рефлексия кезеңі

7. *Үйге тапсырма:* сізді қызықтыратын тақырып бойынша есеп жазу немесе ұсынылған тізімнен таңдау: «Музыкалық сыйлық 2022», «Қазіргі заманғы өнер көрмесі», «Алматы хайуанаттар бағында».

Осы сабақтан кейін оқушылардың орындаған үй тапсырмасын талдай келе, біз келесі нәтижелерге қол жеткіздік: барлық дерлік есептердің мәтіндері жанрдың құрамына сәйкес келді (кемшілігі 5 оқушы орындамаған мәтінді атаған).

Оқушыға біздің сабағымызда есеп түрінде жазған «Журнал жазуды үйрет!» мәтіні қызықты болды. Сабақтың барлық компоненттері мәтінде көрініс тапты, не болып жатқанына баға берілді. Шығарманың басқа мәтіндерде болмаған түрлі-түсті безендірілуі де назар аударды.

3-сабақ: «БАҚ жанрлары: речитативтегі жаңалықтар»

Сабақтың мақсаты: публицистикалық стильдің жаңа жанрлары туралы түсінік қалыптастыру («речитативтегі жаңалықтар» жанры мысалында).

Құрал-жабдықтар: презентация, компьютерлік техника.

Сабақтың барысы:

1. Ұйымдастыру кезеңі:

Сәлем, оқушылар!

2. Публицистикалық стиль туралы білімдерін пысықтау кезеңі

Ақпараттық жанрлар тобын қараңыз (слайдтағы кесте). Басқа қандай заманауи ақпараттық жанрлар бар деп ойлайсыз?

6-кесте.

Публицистикалық жанрлар тобы	Мақсаты	Жанрлар
Ақпараттық	қандай да бір оқиға туралы оқырманға хабарлау	Ескерту; Репортаж; Сұхбат; Эскиз; Есеп беру

Оқушылардың жауаптары:

1-оқушы: Өткен сабақтарда мұндай жанрды блог деп қарастырдық.

2-оқушы: «Түсініктеме» деген жанр бар.

Мұғалім: Өте дұрыс.

3. Сабақтың мақсаты мен міндеттерін қою

Бүгін мен сіздерді мүлдем жаңа медиа жанрмен таныстырғым келеді: «речитативті жаңалықтар».

1. Жаңа ақпаратты енгізу.

RapInfo жобасы 2011 жылдың 3 маусымында басталып, «Сен тілшісің» азаматтық журналистика жобасы аясында әр жұма сайын жарияланып тұратын. Рэп әртістері Dino MC 47 және ST апта сайын саясаттағы, экономикадағы, мәдениет пен спорттағы ең резонансты оқиғаларды көрсетеді. Форс-мажорлық жағдайларда тек бір тақырыпқа арналған бейнероликтер шығарылады.

Шығарылымдардың бірінің фрагментін көріп, кестені толтырайық.

RapInfo шығарылымының бейне фрагментін қарау, оның барысында мектеп оқушылары жанрдың композициялық ерекшеліктерін, стиль ерекшеліктерін және тілдік құралдарды көрсетеді.

7-кесте

Функционалдық стиль	талған жанрдың аукымы	Ауызша/жазбаша жанр сөздер (аты-жөні)	Жанрлық құрылым	Стиль стилілік ерекшеліктері	Сипаттамалық тіл
Публицистикалық стиль	Теледидар, радио, БАҚ	Речитативті (ауызша сөйлеу) жаңалықтары	Қайталау ұран, тақырыпты хабарлау жаңалықтары (факт), қорытынды	Деректілік, қысқалық, ұйқас, мәнерлілік, бағалаушылық	Кітап пен ауызекі лексиканың тіркесімі; экспрессивті бағалау сөздігі; терминологияны, жаргонды, неологизмдерді қолдану; сұрау, ынталандыру, леп, риторикалық конструкцияларды белсенді қолдану; рифмалық мәтінді ұйымдастыру: музыкалық ырғаққа негізделген (ритм)

4. Жағдаяттық тапсырманы енгізу кезені (жоба түрі)

Сынып 4 топқа бөлінеді. Әр топтың өз тапсырмасы бар, төрт тапсырманың мазмұны да дауыстап айтылады.

1 топ:

Жағдайдың сипаттамасы: Сіз журналистикаға әуес екеніңізді елестетіп көріңіз және бір күні экскурсиялық топтың құрамында сіз Казинформ ақпараттық агенттігінің студиясында болдыңыз. Музыканттар рэп жаңалықтарын оқитын жаңа, заманауи «RapInfo» жаңалықтар блогының бірінің жүргізушісі ретінде бағыңызды сынап көру мүмкіндігіңіз бар.

Жағдайды шешуге арналған тапсырма: «Эспорт: жақсы және жаман жақтары» тақырыбында рэп стилінде сөйлеу мәтінін жазыңыз, онда осы өнердің мәні мен оған деген көзқарасыңызды көрсету қажет.

Жұмысқа арналған материалдар:

«Электрондық спорт» анықтамасы, тақырып бойынша мақалалар: «Киберспортшылар алған жарақаттар», «Ең үздік 5 киберспорт пәні», суреттер, музыка.

2-топ:

Жағдайдың сипаттамасы: Сіз журналистикаға әуес екеніңізді елестетіп көріңіз және бір күні экскурсиялық топтың құрамында сіз Казинформ ақпараттық агенттігінің студиясында болдыңыз. Музыканттар рэп жаңалықтарын оқитын жаңа, заманауи «RapInfo» жаңалықтар блогының бірінің жүргізушісі ретінде бағыңызды сынап көру мүмкіндігіңіз бар.

Жағдайды шешуге арналған тапсырма: «Кім кінәлі және не істеу керек?» тақырыбында рэп стилінде сөйлеу мәтінін жазыңыз, онда осы құбылыстың мәнін, оған деген көзқарасыңызды және мүмкін болатынын көрсету қажет.

3-топ:

Жағдайдың сипаттамасы: Сіз журналистикаға әуес екеніңізді елестетіп көріңіз және бір күні экскурсиялық топтың құрамында сіз Казинформ ақпараттық агенттігінің студиясында болдыңыз. Музыканттар рэп жаңалықтарын оқитын жаңа, заманауи «RapInfo» жаңалықтар блогының бірінің жүргізушісі ретінде бағыңызды сынап көру мүмкіндігіңіз бар.

Жағдайды шешуге арналған тапсырма: «Электрондық паспорттар: жақсы және жаман жақтары» тақырыбына рэп стилінде сөйлеу мәтінін жазыңыз, онда осы құбылыстың мәнін, оған деген көзқарасыңызды көрсету қажет.

Жұмысқа арналған материалдар:

Қатысты мақала, инновация статистикасы, суреттер, музыка, бейне

4-топ:

Жағдайдың сипаттамасы: Сіз журналистикаға әуес екеніңізді елестетіп көріңіз және бір күні экскурсиялық топтың құрамында сіз Казинформ ақпараттық агенттігінің студиясында болдыңыз. Музыканттар рэп жаңалықтарын оқитын жаңа, заманауи «RapInfo» жаңалықтар блогының бірінің жүргізушісі ретінде бағыңызды сынап көру мүмкіндігіңіз бар.

Жағдаятты шешуге арналған тапсырма: «Әлем чемпионаты 2022» тақырыбына рэп стилінде сөйлеу мәтінін жазыңыз, онда осы құбылыстың мәнін, оған деген көзқарасыңызды көрсету қажет.

Жұмысқа арналған материалдар:

Қатысты мақалалар, суреттер, музыка, бейне.

Тапсырма келесі шарттар бойынша «5» баллмен бағаланады:

- спектакль мәтіні жанр құрылымына сәйкес келеді (мәтінді композициялық ұйымдастыруда қателер жоқ) (1 б)

- құбылыстың мәні бейнеленеді және оған деген көзқарас көрсетіледі, өз көзқарасын жақтайтын дәлелдер келтіріледі (2 б)

- сөйлеу мәнерінің жанр талаптарына сай болуы (мәтін ырғақты, мәтінде өзіне тән тілдік құралдардың қолданылуы) (1 б)

- спектакльге команданың барлық мүшелері қатысады; сөйлеудің жалпы атмосферасы тақырыпқа сәйкес келеді (топ мүшелері тапсырманы мұқият қабылдады) (1 б)

2. Оқушылардың жағдаяттық тапсырманы шешу кезеңі

Тапсырманы орындау үшін – 20-25 минут.

3. Таныстыру кезеңі (әр топқа 5 минут)

4. Рефлексия кезеңі

Бұл жанрға арналған жағдаяттық тапсырмалармен жұмыс істеу кезеңдері алдыңғылардан ерекшеленеді:

1. Публицистикалық стиль туралы білімдерін пысықтау кезеңі

2. Жаңа ақпаратты енгізу кезеңі

3. Жағдаяттық тапсырманы енгізу кезеңі

4. Оқушылардың жағдаяттық тапсырманы шешу кезеңі

5. Таныстыру кезеңі

6. Рефлексия кезеңі

Оқушылар өз нәтижелерін рэп орындау түрінде көрсетті. Оқушылар талапқа сай әрекет жасай білді: құбылыстың мәні бейнеленген, композициясы бұзылмаған, мәтіндер ұйқасқа алынған.

Оқушылардың мәтіндерде бейнеленген ұсынылған тақырыптардың бағасын атап өткен жөн. Тапсырманы орындау үшін ұсынылған материал оқушыларға оқиғаға өзіндік көзқарасын қалыптастыруға мүмкіндік берді. Оқушылар бағалау мәтіндерін құрастырды.

Қалыптастырушы эксперименттен кейін диагностикалық жұмыс тапсырмаларына ұқсас тапсырмаларды қамтитын қорытынды жүргізілді.

Диагностика мен бақылау кесіндісінің нәтижелерін салыстыра отырып, біз келесі нәтижелерге қол жеткіздік:

1-сызба.

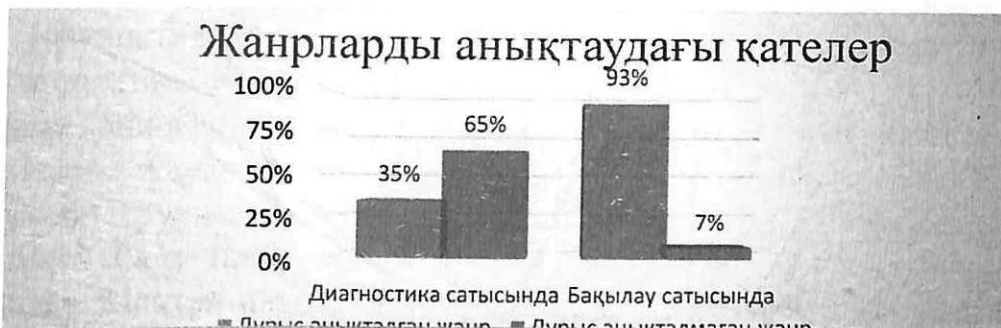
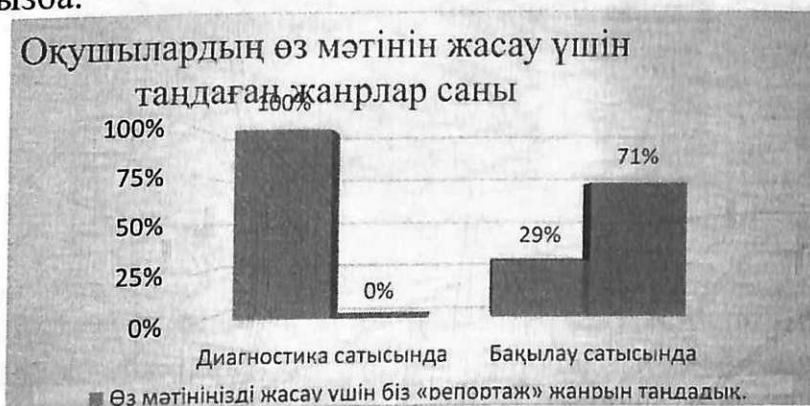

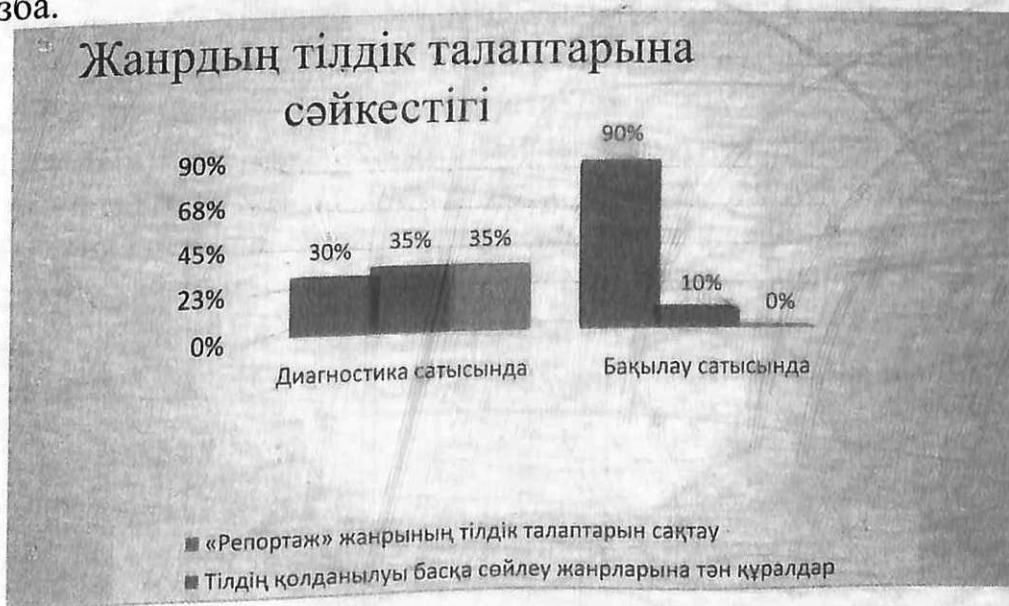
Диаграмма мәтін жанрын қате анықтаған оқушылардың үлесі айтарлықтай төмендегенін көрсетеді. Бақылау кезеңінде жанрды анықтауда тек 1 оқушы қателесті. Мәтіннің бір жанрға жататынын дәлелдей отырып, оқушылар оның өзіне тән ерекшеліктерін қатесіз тапты. Композициялық-тілдік ерекшеліктер оқушылар үшін жанрды анықтаудың жетекші критерийіне айналды.

2- сызба.

Нәтижесінде публицистикалық стильдің әртүрлі жанрында мәтін жасауға деген құлшыныс артты. Бақылау кезеңінде оқушылар тек репортаж жанрын ғана емес, сұхбат жанрын да таңдады. Оқушылар өздері ұсынған интервьюер рөліне қызығушылық танытты, эксперимент барысында алған «сұхбат» жанры туралы білім олардың өзіне деген сенімін нығайтып, мәтінді өз бетінше құруға мүмкіндік берді деп қорытынды жасауға болады.

3-сызба.

Диагностикалық кезеңде оқушылар тек репортаж жанрын таңдағандықтан, бақылау кезеңінде оқушылардың жасаған есептерінің тіл талабына сәйкестігін талдадық. Мәтіндердің тілдік безендірілуі осы жанрдың талаптарына жауап береді. Оқушылар «Дәл қазір біз...», «Қазір...» және т.б. сияқты конструкцияларды қолданады, етістіктерді осы шақта қолдану жиілігі арта түсті. Осы тілдік құралдардың көмегімен «болу және мезеттік әсер» жасалады. Мектеп оқушыларының тікелей үндеулерін («Құрметті достар!», «Ханымдар мен мырзалар!» және т.б.) қолдануы оқырманның назарын аударады.

4-сызба.

Мәтіннің талапқа сай құрастырылуы репортаж мысалында да қарастырылды. Бақылау кезеңінде барлық жұмыстарда композициялық элементтер ескерілді, сегізінші сынып оқушыларының 25% -ында тақырып болмады. Тақырыпты жіберіп алу қатесі сұхбатқа да тән. Бұл белгілі бір жанрдағы мәтінді құруда мектеп оқушыларының назары негізгі мәтінге шоғырланып, тақырып одан бөлек композициялық бөлік болып табылатындығымен түсіндіруге болады.

Осылайша, біз келесі қорытындыларды жасай аламыз. Анықтау экспериментінде мектеп оқушыларының сұхбат жанрына деген қызығушылығының төмендігі, жанрды анықтаудағы қателердің жиілігі, «репортаж» жанрының мәтініне қойылатын негізгі талаптарды мектеп оқушыларының жеткіліксіз меңгеруі анықталды.

Қалыптастырушы эксперимент мектеп оқушыларында анықталған қиындықтармен жұмыс істеуге бағытталды. Оларды жеңу үшін жағдаяттық тапсырмалар қолданылды. Бақылау бөлімінің нәтижелерін талдау мектеп оқушыларының сұхбат жанрына деген қызығушылық деңгейінің жоғарылауын, публицистикалық мәтіндердің жанрын анықтауда және жекелеген жанрдағы мәтіндерді жасауда қателер санының азайғанын көрсетті.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақ тілінің мектеп курсында функционалдык стильдерді зерттеу өмірдің әртүрлі салаларында белсенділік таныта алатын сауатты, білімді адамдарды дайындаудың қажетті құрамдас бөлігі болып табылады. Стилистика сабақтарының маңызды міндеті мектеп оқушыларының әртүрлі сөйлеу жағдаяттарында әртүрлі сөйлеу мәнерлерін қолданатындығы туралы түсінікті қалыптастыру болып табылады, олардың қолданылуы қай жерде, кіммен және не үшін сөйлесетінімізге байланысты. Сонымен, стилистиканы оқығанда, алған білімдері мен дағдыларын іс жүзінде қолдану жағдайларын жасау ерекше сұранысқа ие.

Ситуациялық тапсырмалар публицистикалық стиль жанрларын меңгеруде пәндік және метапәндік нәтижелердің бірлігін қамтамасыз етуге көмектеседі.

Зерттеу мәселесі бойынша педагогикалық, лингвистикалық және әдістемелік әдебиеттерді талдай келе, біз мектеп оқушыларының оқу-танымдық белсенділігін арттырудың бұл құралын әзірлеудің жеткіліксіздігін және қазақ тілін оқытуда жағдаяттық тапсырмаларды қолданудың әдістемелік сипаттамасының жоқтығын анықтадық. Публицистикалық стиль жанрларын оқытуда жағдаяттық тапсырмаларды қолдану мүмкіндіктерін қарастырдық.

Басқа пәндер бойынша теориялық материалды және жағдаяттық тапсырмаларды қарастырып, біз мұндай тапсырмалардың үлгісін анықтап, оларды әртүрлі негіздер бойынша жіктедік.

4 публицистикалық жанрды зерттеу үшін автордың жағдаяттық тапсырмалары ұсынылды: газеттегі мақала, репортаж, сұхбат, речитативті жаңалықтар, олардың кейбіреулері сынақтан өтті.

Эксперименттің қалыптастыру кезеңіне жағдаяттық тапсырмаларды қарқынды түрде енгізу бұрын алынған білімдерді қолдану жолдарын өңдеуге жағдай жасауда осы тапсырмалардың мүмкіндіктерін бағалауға мүмкіндік берді.

Эксперимент нәтижесінде зерттеудің басында айтылған гипотеза дәлелденді: публицистикалық стиль жанрларын зерттеу процесіне жағдаяттық тапсырмаларды енгізу оқушыларға зерттелетін жанрларды іс жүзінде игеруге көмектеседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Виноградов В.В. Итоги обсуждения вопросов стилистики // Вопросы языкознания, 1955. No 1.
2. Сыздықова Р. Сөз құдіреті. Көп томдық шығармалар жинағы. Алматы: «Ел-шежіре», 2014. 295 б.
3. Балақаев М., Жанпейісов Е., Томанов М., Манасбаев Б. Қазақ тілінің стилистикасы. Алматы: Дәуір, 2005. 256 б.
4. Салқынбай А., Абақан Е. Лингвистикалық түсіндірме сөздік: Алматы: Сөздік-Словарь, 2000. 304 б.
5. Ибраимов Қ.Ш. Ахмет Байтұрсынов еңбектеріндегі терминология және стилистика мәселелері: фил.ғыл.канд...дис. автореф. Алматы; 2005. 24 б.
6. Дүйсембекова Л. Қазақ ресми іс - қағаздары. Алматы. Ана тілі, 2005. 208 б.
7. Ефимов А.И. История русского литературного языка, М., 1961. 15 б.
8. Виноградов В.В. О задачах истории русского литературного языка. Известия АН СССР. ОЛЯ, 1946. т. V, Вып. 3. С. 295.
9. Сыздық Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар). Алматы. «Арыс» баспасы, 2004. 288 бет.
10. Шалабай Б. Қазақ стилистикасы ғылымының алдында тұрған міндеттер. Қазақ филология ғылымы: тарихы, бүгіні және болашағы. Алматы; 2003. 73-74 б.
11. Қазақ тілінің орфографиялық анықтағышы. Құраст. Н. Уәлиұлы, Ғ.Әнес, Қ. Күдерінова, А. Фазылжанова. Алматы: Арыс, 2004. 200б
12. <https://egemen.kz/article/1675-dinaralyq-unqatysu-%E2%80%93-tusinistik-bastauy>
13. Қанабекова М. Қазақ тілі стилистикасының негіздері. Алматы. «Қыздар университеті» баспасы, 2013.
14. Серғалиев М. Синтаксис және стилистика. А., 1997, 134-б.
15. <https://dalanews.kz/bas-takyryp/38685-altyn-sandy-ty-stinde-zhala-b-toty>
16. Рүстембекова Б. Публицистикалық стильдегі сөз жанрларының прагматикалық аспектісі. Алматы. ҚазҰУ Хабаршысы (Филология). 2014.
17. Әлкебаева Д.А. Сөз мәдениеті. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 42.
18. Қожакеев Т. Жас тілшілер серігі. – Алматы: Рауан, 1991. – 24.
19. Исақұлова Ш. Газеттегі шағын жанрлардың тілі. фил. ғыл. канд...автореф. – Алматы, 2010 – 12.
20. Тұрсын Қ. Қазақ тележурналистикасы: қалыптасу, даму проблемалары. – Алматы: Білім, 2006. – 290 б.
21. Қапалбек Б. Қазақ тілі. Жалпы білім беретін мектептің 5-сыныбына арналған оқулық / Б.Қапалбек, М.Жолшаева, Т. Мәдиева. 2017.- 224б.
22. Жолшаева М. Қазақ тілі. Жалпы білім беретін мектептің 6-сыныбына арналған оқулық / М.Жолшаева, Ғ. Отарбаева, Г.Нұрманова 2018.- 184б.

23. Қапалбек Б. Қазақ тілі. Жалпы білім беретін мектептің 7-сыныбына арналған оқулық / Б.Қапалбек, С.Жантасова, Т. Мәдиева. 2017.- 304б.
24. Қазақ тілі. Жалпы білім беретін мектептің 8-сыныбына арналған оқулық / Б.Қапалбек, А.Омарова, Г.Закиряева, Г.Абнасырова. 2018.- 200б.
25. Қазақ тілі. Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық / М.Мамаева, Ж.Мұқашева. 2019.- 144б.
26. Қазақ тілі. Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық гуманитарлық бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық / Б.Қапалбек, Г.Закиряева, С.Жантасова, 2019.- 216б.
27. Қазақ тілі. Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық гуманитарлық бағытындағы 11-сыныбына арналған оқулық / М.Жолшаева, Ш. Ерхожина, Б.Қапалбек 2019.- 217б.
28. Жапбаров А. Оқушылардың жазбаша тілін дамыта оқытудың ғылыми-әдістемелік негіздері (5-10 сыныптар). 3-кітап, 2007. – 256 бет
29. Әлкебаева Д.А. Қазақ тілінің публицистикасы: Оқу құралы. – 2-бас. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 22.
30. Ерназарова Г.Ш. Қазақ публицистика тілінің дамуындағы А.Байтұрсынұлы кезені: филол. ғыл. канд...автореф. – Алматы, 2004. – 28.
31. Жақсыбаева Ф.З. Газет мәтінінің прагматикалық функциясы: филол.ғыл.канд...автореф. – Алматы, 2000. – 14.
32. Базанова А.Е. Теория публицистики и литературно-художественной критики. – М.: Академия, 2012. - С. 68.
33. <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V1900019105/links>
34. «Қазақстан Республикасының орта білім беру ұйымдарында оқу тәрбие процесін ұйымдастырудың 2021-2022 оқу жылындағы ерекшеліктері туралы». Әдістемелік нұсқау хат. – Нұр-Сұлтан: Ы.Алтынсарин атындағы ҰБА, 2021. – 378 б.
35. Кожина М. Н. Стилистика русского языка. - М.: Просвещение, 1983.
36. Аксенова Н.И. Системно-деятельностный подход как основа формирования метапредметных результатов // Теория и практика образования в современном мире: материалы Междунар. науч. конф. – СПб.: Реноме, 2012. — С. 140-142.
37. Федеральный государственный образовательный стандарт основного общего образования (5-9 кл.) / [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://минобрнауки.рф/documents/938/> (Дата обращения: 12.03.2016).
38. Русский язык. 9 кл.: учеб. для организаций, осуществляющих образовательную деятельность / Р.Н. Бунеев, Е.В. Бунеева, Е.С. Барова, Л.Ю. Комиссарова, И.В. Текучёва, Н.А. Исаева; под науч. ред. акад. РАО А.А. Леонтьева. – Изд. 2-е, перераб. – М.: Баласс, 2015. – 192 с.
39. Русский язык. 7 кл.: учеб. для общеобразоват. учреждений / М.М. Разумовская, С.И. Львова, В.И. Капинос и др.; под ред. М.М. Разумовской, П.А. Леканта. – 13-е изд., стереотип. – М.: Дрофа, 2009. – 316 с.
40. Дубаков А.В. Формирование коммуникативной компетентности будущего учителя посредством ситуативных задач. – Шадринск: ШГПИ, 2010. – 89 с.

42. Русский язык. Рабочие программы. Предметная линия учебников Т.А. Ладыженской, М.Т. Баранова, Л.А. Тростенцовой и других. 5—9 классы: пособие для учителей обще образоват. учреждений / М.Т. Баранов, Т.А. Ладыженская, Н.М. Шанский и др. — 12-е изд., перераб. — М.: Просвещение, 2011. — 111 с.
43. Матвеева Т.В. Полный словарь лингвистических терминов / Т.В. Матвеева. — Ростов н/Д: Феникс, 2010. — 562 с.
44. Стилистика русского языка: учебник / М.Н. Кожина, Л.Р. Дускаева, В.А. Салимовский. — М.: Флинта: Наука, 2008. — 464 с.
45. Серғалиев М. Синтаксис және стилистика. А., 1997, 134-б.
46. Стилистический энциклопедический словарь русского языка / под ред. М.Н. Кожинной; члены редколлегии: Е.А. Баженова, М.П. Котюрова, А.П. Сквородников. — 2-е изд. — М.: Флинта: Наука, 2006. — 696 с.
47. Сыздықова Рәбиға. Қазақ әдеби тілінің тарихы (XV-XIX ғасырлар): Көптомдық шығармалар жинағы / Рәбиға Сыздықова / — Алматы: «Ел-шежіре», 2014
48. Харитоновна О.Ю. Жанровое своеобразие современных массмедиа // Система, методы, техника и технологии обработки медиаконтента. Материалы научно-практической конференции. — М.: РУДН, 2012. — С. 140-143.
49. Полонский А.В. Публицистика как особый вид творческой деятельности// Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки. — 2011. - №1. - С. 60.
50. Костомаров В.Г. Русский язык на газетной полосе. - М.: Вагриус, 2010. - С. 32.
51. Краткая литературная энциклопедия. //Под ред. А.А. Суркова. Т.6. — М.: РИК «Культура», 2011. - С. 91.
52. Базанова А.Е. Теория публицистики и литературно-художественной критики. — М.: Академия, 2012. - С. 328.
53. Юрков Л. Л. Этика журналистского творчества. - СПб.: Питер-Ком, 2011. - С. 156
54. Костомаров В.Г. Русский язык на газетной полосе. - М.: Вагриус, 2010. - С. 84.
55. Есин Б.И. История русской журналистики XIX века. — М.: 2012. - С. 58
56. Коньков В.И. Речевая структура газетного текста. - М.: АСТ, 2010. - С. 152.

ҚОСЫМША

6. Мәтінде өсиет, өсиетшінің тұрғынға жігітшір. Не бейнеледі?

Сөз
 Греческі-түрік сөзінше шыққан сөз.
 - Айтқан мәнісі болса, оны қалағаны бәйбірені ерекше көрсетеді.
 - түркі қоғамына, қоғамдағы, қоғамдағы бейнеменің мәнісіне қарай. Тіпті, бұқаралықтарды түркі қалағанды жазу мәнісі дегенді білдіреді.

Ел: 1. Шығы жылдан-жылға өсетін келді.
 1. Шығы жыл өткен сайын басын ұзалап кеті, содан жеткі көрмейтін болып келеді.
 2. Жауынның аяғын көзі тіккені, өсетін қалаң қою тұрғын орны бірақ са тұрғын үйі басын көте алып, қызып кұрды.
 3. Ашық тұрғын күн күрме төгісе болды, дәл күншығыс тұрғын өскі көзі жарылып, жұмыртқаның ұрпақын.

4. Осы бейне арқылымен Алтайдан өткенді бір көзір артып арылып келеті.

8. Сөздерін дәріс ақылап ақылсын тізім, себептері көрсеті жазылар.

Сұлуыма бұрындары көзір жарылып өскі болдыты.
 Ты бұрындағы өскің әр айналарды арқылап қалып кетті.
 Көзірді бір өскіңді Сұлуыма ақпан өскіңді өскіңді арқылап.
 Алтайдан жайлауында өскіңдір қыстаққа жазу мән-мәніменде көзірді кетті.
 Алтайдың күн сұлуыменде арқылап әлі өскіңді өскі таққан жек.

9. Мәтінде, Түйемен тұрғын 1-тұрғынға арқылар.

1. Түйемен тұрғын өскі мәніменде бірік тұрғын қалып арып айналарды жазып, өскіңді арқылап мән бұрылар.

20-сурет. Қазақ тілі «Мектеп» баспасы, 6-сынып.

2. Қазак сатында кейбіреу балаларға пайда не қойылған?
 3. Африкадағы көір халқына «өйел тілі» не себепті пайда болған?
 4. Үнді аялдары несіктен күбеулерін «тақыр» немесе «үйдегі ерек» деп атаған?

а) Мәтінде сүйеніп, табу сөздерін тұрғын себептерін жазылар.

2-тақырып. Өз айтырымы сайығы сөйле ұш өсиетпен жігітшір.

Бірақ қалаң өзі бірі өскі бейне-жылдан, тіпті-қалаң қалаңды өскіңді сөйлеу мән.

1-сөйлем: ШИҚП. Бірақпен сөйлеу өзі өсиетін айт. «Мәтін өскіңді»

2-сөйлем: ДӘЛІЛ. Ойыменді мысықпен дәлділі, «Себебі»

3-сөйлем: ҚОРЫТЫНДЫ. Алтайн пайырың тұрғын, «Сөйлем»

3-тақырып. Мәтінді оқылар.

Досбал бидің айтқаны
 Бірі сөзір Байқан, бірі тақ Байқан дейтін екі болыс бір күн қартайып отырған Досбал биде барыпты. Амандастып, түстөніп отырған:
 - Үй, күр! Заманыңда ауылдағымен күе тістеген жұртық еліңді. Елді қарттық жеткі. Бұрындағымен сөйлеп ұшар күннің жок. Көзі қойыңды жасыңды жасыңды қалды. Төріңнен көріңді жазып. Бұл дүниеде «не көріңді» деп барысың? - деді.
 Досбал оқылдымен өскі, мазамен арқылап атып мәнімен әрі паракор Байқан мен Байқанды ұялтайыма өскі. Оның үстіне, өскіңді, арқылап сөйлеп, «төріңнен көріңді жазып» деген сөзі мәнімен ауыр тиетті.

Е. шарықтары Байқан мен Байқан! Мен не деп барар дейсің? Болғы арқылап сөйлеп көзіңмен бейне құсы өскі бір қара шыбынға айналды. Үлкен тізімде басын, сөздерімен көзіңмен көзіңмен болды деп барар деді, - деді Досбал.
 Екі болыс үлкен алып, үйдең шыға жөнелді.
Шынығы сөйле-айтылған

А) Мәтіндегі аффрикаттарды аффрикаттық, аффрикаттық аффрикаттық жігітшір.

ДИФФОНЕМДЕР (көзір, күн, қартай)   АФРИКАТТАР (көзір, күн, қартай)

4-тақырып. II тақырып өскі «Греческі» тақырыптар бойынша жазылаптың айналарды несіктен жоба қырыптың айналарды несіктен айналарды қырыптың.

II тақырыпқа ұсынылатын жоба тақырыптары

Тілік базар
 Жоба мәтінде көнерген және жаңа сөздері, термин, диалект, кәсіби сөздері пайдаланылар.

1-жоба тақырыбы: АСТАНА – БОЛАШАҚТЫҢ ҚАЛАСЫ
 Шығарыңды 1-3-тақырыптарында жинаған материалдарды пайдаланып, Астананың 10 немесе 20, 30 жылдық кейінгі көбеті дамуы туралы азырақтық-шығармалық жазыс жазыптың. Диалогтарыңды пайдаланылар.

21-сурет. Қазақ тілі «Мектеп» баспасы, 6-сынып.

4-тапсырма. Мәтінді тыңдаңдар (2-сұбыл) БАҚ материалдары негізінде стильдік ауытқуларды, орынсыз қолданылған сөз орнамындарын талдап, стильдік түзетулер жасаңдар.

A Мәтіндегі жалғыз есімдерді атаңдар.

B Мәтін мазмұны бойынша бос орындарға қажетті сөздер мен тіркестерді жазыңдар.

1. ... Батыс Еуропа халқы жазуының қалыптасуына зор ықпалы болды.
2. Қазіргі кезде ... негізделген 70-тен аса өліпби нұсқасы бар.
3. Қазіргі латын өліпбиінде ... өріп бар.
4. Алайда ол өріптер басқа тілдердің ... дәл беру алмайтындықтан және тілдегі дыбыстары өліпбидегі өріптерден әлдеқайда көп болу себебінен қосымша ... қолданылады.

Керек дерек!

Құрылтай қағарында қабылданған емле ережелері. Латын графикасына қабылдайтын түрде тілдеріне ортақ емле ережелері осы жинағында қабылданды. Олар төмендегідей болды:

- орыс графикасының өріптерін алмау;
- бірлесіп дыбыстарға өріп алмау;
- диакритикалық таңба алмау;
- соғылмайтын дауыссыздарды белгілемей;
- көсер өріп алмау;
- жінішке дауыстыға таңба алмау;
- морфологиялық принципті торнақ-торпақ деген сияқты сөздердің әдеби нұсқасын табу үшін пайдалану;
- дұрыс айту нормасын қалыптастыру;
- кірме сөздерді айтылуы бойынша өтпелі (орыстар бұрын жазуы бойынша өтпелі еді, енді айтылуы бойынша өтпелі);
- кірме сөздерді түпнұсқа тілдегі айтылуы бойынша алу (молжау – вулкал емес);
- кірме сөздерді үлкеніше алғашқы басылдыру;
- кірме сөздер үшін өріп алмау (мысалы, орыс тілінде г, й, о, ь болмағандықтан Пеіне – Гейне, Ньго – Гюго болып жазылды);
- қалыңарлық сөздердің соңындағы дауыстыны қысқарту: маханиси – махане, пванисно – пваниси, фортешиано – фортешиан;
- кірме сөздерде о өріп тұрса, [о] дыбысы етіп айту.

Қ.Бекітқұлы

5-тапсырма. «Керек дерек!» мәтіндегі латын графикасын қабылдайтын түрде тілдеріне ортақ емле ережелерін әр тармағында айтылған оқиды тараптып, өз сөздеріңмен түсіндірңдер, мысал келтірңдер.

A Диакритикалық таңба терминінің мағынасын терминдер сөздігінше қарап жазып алыңдар.

B Мәтіннен сын есімдерді тауып, мағыналық түрлеріне қарай ажыратыңдар.

B Жалғыз есімдерге 5 мысал келтіріп, олардың латын графикасына аударып көрңдер. Қандай принциптер мен заңдылықтарды ұстанғандарыңды түсіндірңдер.

6-тапсырма. Қим жылдам?

1. Бір заттың басқа бір затқа тәуелді екенін білдіретін жалғау түрі (8 өріп).
2. Сөз бен сөзді, сөйлем мен сөйлемді байланыстыратын, басқа сөз таптарымен тіркесіп, сол сөз таптарының мағыналарын толықтыратын, айқындайтын, жеке тұрып сөйлем мүшесі бола алмайтын сөз табы (5 өріп).
3. Етістіктерше және өсім сөздерше тұралайтпн, солардың қызметін атқара алмайтын етістіктің ерекше түрі (6 өріп).
4. Сөйлем ішіндегі кейбір сөздердің немесе сөз ішіндегі кейбір буын, дыбыстардың басқа тілдік бөліктерден ерекшеленіп, көтерініп айтылуын қалай атайды? (6 өріп).
5. Сөз құрамындағы бір немесе бірнеше дыбыстың тобынан жасалған фонетикалық бөлшек (4 өріп).
6. Сөздердің грамматикалық мағыналарын тексеретін, грамматикалық сөзталғаларының қызметін мен қалыптасу, даму заңдылықтарын зерттейтін тіл ғылымының бір саласы (10 өріп).

ОРЫС ГРАФИКАСЫНА НЕГІЗДЕЛГЕН ҚАЗАҚ ЖАЗУЫ

Адамзат мәдениеті тарихында алғашқы рет жазудың маңызы ерекше. Жазу – адамдардың өмірлік пен ұжымдық тәуелді болмай, әлеуметтік өмірін барлау салт-санада мен түрлі қарым-қатынас жасауына мүмкіндік беретін құрал.

Құрастырған Жұбаева

7-тапсырма. Мәтінді мөнерлеп оқыңдар. Публицистикалық немесе ғылыми стиль екендігін қолданылған тілдік құралдар арқылы анықтаңдар.

Ешқандай талдау-сұраптаусыз, дау-дамайсыз 1940 жылды мемлекеттік тілдік саясаттың және мемлекеттік тәртіптің күштерін ықпалымен латынша қазақ жазуы кирилл өліпбине көшірілді. Сөйтіп, қазақ жазуы тарихында Ахмет Байтұрсынұлының зор еңбегімен алғаш рет құрастырылған қазақтың арабша тәл өліпбиі де, соның дыбыстық

22-сурет. Қазақ тілі «Мектеп» баспасы, 8-сынып.

B Төмендегі сөздерді жанрлық және стильдік ерекшеліктеріне сай орынды қолданып, мақала жазыңдар.

Мәдениет, философия, тарих, халық, уақыт, ғылым, материалдық, рухани, тұрмыс-тіршілік, дәстүр, табиғат, адам.

B Мәтіндегі соңғы сөйлемге пунктуациялық талдау жасаңдар.

23-сурет. Қазақ тілі «Мектеп» баспасы, 8-сынып.

4-бөлім

Керек дерек!

Ғарышайлақтың жұмысы қоршаған ортаға мынадай кері әсерін тигізеді:

- ұшу процесінен кейін атмосфераның табиғи режімі бұзылады;
- атмосфераны және жер беті қабаттарын токсинді¹ зымыран жанармайының қалдықтарымен ластайды;
- атмосфераның озон қабатын бұзады;
- аумақтарды ұшу аппараттарының қалдықтарымен, сынықтарымен зақымдайды;
- қышқылды жаңбырдың жаууына себепші болады;
- ауқымды масштабта температураның жоғарылауына әсерін тигізеді.

Зымыран жанармай компоненттеріне кіретін токсинді қосылыстардың табиғи жағдайдағы микробтар мен өсімдіктерге әсері туралы түсініктер мүлдем жоқ. Сондықтан осы бағыттағы зерттеулер қазіргі кезде аса өзекті мәселелерге жатады.

Біз биосфераны қорғауымыз керек. «Байқоңыр» ғарышайлағынан ұшырылатын зымырандардың жанармай қалдықтары мен Арал теңізінен көтерілетін тұздың қоршаған ортаға әсері туралы толық мәліметтерді зерттеу қажет.

Қ.Бекітқұлы

2-тапсырма. «Жаңалықтар жүргізушісі» ойынын ойнаңдар. «Байқоңыр» ғарышайлағынан тікелей репортаж жүргізңдер.

24-сурет. Қазақ тілі «Мектеп» баспасы, 8-сынып.

Б) Берілген мәтіннің жанрлық және стильдік ерекшеліктеріне сай тілдік құралдарды орынды қолданып, «Биологиялық алуантүрлілік – Жердегі тіршіліктің тұрақтылығының басты шарты» атты шағын мақала жазыңдар.

В) «Сандар сөйлейді».

14 500 236 2004–2015
13,5 миллион 10 4,9 17,5 миллион

25-сурет. Қазақ тілі «Мектеп» баспасы, 8-сынып.

Керек дерек!

Публицистикалық стиль

Публицистикалық стиль – қоғамдық-саяси, үгіт-насихаттық әдебиеттерде, бұқаралық ақпарат құралдарында, деректі фильмдерде қолданылатын функционалды стильдердің бірі.

Публицистикалық стильдің (бұқаралық ақпарат құралдарының) жазбаша түріне мерзімді баспасөз (визуалдық), ауызша түріне радио (аудиалдық), теледидар хабарлары, деректі кино (аудиовизуалдық) жатады.

М.Қанабекова

4-тапсырма. Ұсынылған дәстүрлі сөз үлгілерін қолданып, кез келген оқиға орнынан 3 минуттық репортаж дайындаңдар: *бүгінгі көретіндеріңіз; арнайы тілші репортажы; назарларыңызда – ұлттық арнаның қорытынды жаңалықтары; тікелей эфирде – «Хабар» арнасының қорытынды жаңалықтары; хабарымызды жалғастырамыз; тілшіміз әңгімелейді; ендігі кезек спорт жаңалықтарында; жаһан жаңалықтары* т.б.

А Радио-теледидар тілі мен ауызекі сөйлеу тілінің ерекшеліктерін қалай ажыратар едіңдер? Санамалап көрсетіңдер.

Ә Публицистикалық стиль туралы ғылыми стильде анықтама жазыңдар.

26-сурет. Қазақ тілі «Мектеп» баспасы, 10-сынып.

27-сурет. Қазақ тілі «Мектеп» баспасы, 10-сынып.

Әрбір сөздің мағынасы мен құрамын білу қажет. Осымен бірге сөздің грамматикалық қасиетін де білу керек.

Мәтінді оқып, сөздердің мағынасын анықта.

Қазақ тіліндегі сөздердің мағынасы мен құрамын білу қажет. Осымен бірге сөздің грамматикалық қасиетін де білу керек. Мәтінді оқып, сөздердің мағынасын анықта.

3-тараптың мағынасын анықта. Сөздердің грамматикалық қасиетін біл.

Әрбір сөздің мағынасы мен құрамын білу қажет. Осымен бірге сөздің грамматикалық қасиетін де білу керек.

Мәтінді оқып, сөздердің мағынасын анықта.

Қазақ тіліндегі сөздердің мағынасы мен құрамын білу қажет. Осымен бірге сөздің грамматикалық қасиетін де білу керек. Мәтінді оқып, сөздердің мағынасын анықта.

3-тараптың мағынасын анықта. Сөздердің грамматикалық қасиетін біл.